لاڙي ۽ ڪڇي

(سنڌيءَ جا ٻه محاورا)

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

سنڌي لئنگويج اٿارٽي

لاڙي ۽ ڪڇي

(سنڌيءَ جا ٻه محاورا)

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

سنڌي لئنگويج اٿارٽي

حيدرآباد، سنڌ

2008ع

سنڌي لئنگويج اٿارٽيءَ جو ڪتاب نمبر (118)

سڀ حق ۽ واسطا محفوظ

لاڙي ڪڇي (سنڌيءَ جا ٻه محاورا)

ليکڪ: ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

ڇاپو: پهريون

سال: 2008ع

تعداد: 1000

قيمت: 100 روپيا/ 5 ڊالر/3 پائونڊ

پاران ايم ايچ پنھور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

Catalogue Reference
Junejo Abdul Jabbar Dr
Larri & Kachhi(Dialects of Sindhi)
Sindhi Language
Sindhi Language Authority
ISBN: 978-969-9098-10-9

Larri & Kachhi Dialects

By:	Dr. Abdul Jabbar Junejo
Edition:	First, 2008
Quantity:	1000
Price:	Rs. 100/=, $ 5/ £ 3
Published by:	Sindhi Language Authority, National Highway, Hyderabad, Sindh 71000, Pakistan.
Tel:	022-9240050-53
Fax:	022-9240051
E-mail:	sindhila@yahoo.com, sindhila1@hotmail.com
Website:	www.sindhila.org
Printed by:	Intel Communications, Hyderabad.
Composed by:	Muhammad Ali Shah & M. Ramzan
Title:	Asadullah Bhutto
Digitized by	M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

هيءُ ڪتاب اداري جي چيئرپرسن ڊاڪٽر فهميده حسين، ميسرس انٽيل ڪميونيڪيشن حيدرآباد مان ڇپرائي، سنڌي لئنگويج اٿارٽيءَ جي آفيس، نئشنل هاءِ وي، حيدرآباد، سنڌ مان پڌرو ڪيو.

فهرست

(لاڙي محاورو)

ناشر پاران 4
مُهاڳ 5
لاڙ :مختصر تعارف 7
باب پهريون: سنڌيءَ جي قدامت 10
باب ٻيو: محاورا 13
باب ٽيون : لاڙي محاورو 27
باب چوٿون: لاڙ جي چوند لغت 30

(ڪڇي محاورو)

باب پنجون: ڪڇ، تاريخي پس منظر 63
باب ڇهون: ڪڇي ماڻهو- سنڌي ماڻهو 68
باب ستون: ڪڇيءَ جا نمونا 72
باب اٺون: ڪڇي محاوري جون خصوصيتون 76
ماخذ 79

ناشر پاران

اداري پاران سنڌ جي بزرگ عالم ۽ استاد ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جو تيار ڪيل ڪتاب "لاڙي ۽ ڪڇي" (سنڌيءَ جا ٻہ محاورا) ڇاپي پڌرو ڪري رهيا آهيون. هن ڪتاب جي عنوان ۾ انگريزيءَ جي لفظ Dialect جي متبادل طور لفظ "محاورو" آندو ويو آهي، جيڪو اردوءَ جي اثر ۾ ڀاڪي واري معنيٰ ۾ بہ استعمال ٿيندو آهي. ڀيرو مل مهر چند آڏواڻيءَ "اپڀاشا" لفظ استعمال ڪيو آهي، جڏهن تہ ٻين عالمن مان ڪن ان کي "ننڍي ٻولي" تہ ڪن "ٻولي" (جيئن "ٿري ٻولي") تہ ڪن وري ان کي "لهجو" سڏيو آهي. جيڪو وري Accent جي معنيٰ ۾ بہ استعمال ٿئي ٿو. گهڻي وقت کان ان ڏس ۾ بحث هلندڙ آهي تہ آخر Dialect ۽ Accent ۾ فرق ڪيئن ڪجي، يا "ٻارهين ڪوهين ٻولي ٻي" واري فرق کي ڇا چئجي؟ اسان وٽ ڪي شيون غلط العام صحيح جي طور تي رائج رهيون آهن، انهن جي لاءِ عالمن کي ويهي سوچڻو پوندو ۽ اهڙن ڪيترن لفظن ۽ اصطلاحن بابت فيصلو ڪرڻو پوندو. هيءُ ڪتاب جيئن تہ منهنجي سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ ۾ اچڻ کان اڳ تيار ٿي چڪو هو اُن ڪري مون ان کي جيئن جو تيئن رکيو آهي. البت آئيندي اهڙي قسمن جي لفظن بابت عالمن سان مشورا ڪري هڪ فهرست تيار ڪري ليکڪن ۽ ادارن کي اماڻي وينديءَ جيئن اهي ان موجب عمل ڪري سگهن.

10 جون 2008ع

ڊاڪٽر فهميده حسين

چيئرپرسن

مُهاڳ

مادري زبان طور زبان هڪ وسيع جهان آهي. ڳالهائڻ وارا اُن جا محافظ آهن. اُهي غير شعوري طور چڻ زبان کي ترقي ڏيارڻ ۾ مصروف آهن. عالم ۽ اسڪالر شعوري طور زبان جي وسعت ۽ باريڪين کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ جي ڪوشش ڪن ٿا.

اسان جا لکڻ وارا ٻوليءَ جي قدامت، تاريخ، ترقيءَ ۽ جوڙجڪ تي ڪنهن نہ ڪنهن حد تائين سوچيندا آيا آهن. ڪن ٿورن ٻوليءَ جي تاريخ ۽ ارتقا تي لکيو آهي. سنڌيءَ ۾ اُهو پهريون ڪتاب ڪاڪي ڀيرو مل مهر چند آڏواڻي جو هو جنهن هن موضوع تي اشارو ڪيو. اُهو ڪتاب بہ هو "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ"، جيڪو 1941ع ۾ لکيو ويو. جنهن جا ٻيا ڇاپا بہ شايع ٿيا. اُهو ئي اڪيلو ڪتاب اهلِ ذوق ۽ شاگردن جي اڀياس ۾ رهيو. منهنجي اڀياس جو مرڪز بہ اُهوئي ڪتاب رهيو. سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد بابت ڀيرومل مهر چند، گريئرسن جي پيش ڪيل نظرئي موجب ڳالهہ ڪئي ۽ ٻيا نظريا پوءِ آيا جن ڀيرومل جي هن ڳالهہ سان اختلاف ڏيکاريو. اُنهن ۾ سنڌ ۽ هند جا ڪيترا عالم شامل آهن. 2007ع ۾ منهنجو ننڍڙو ڪتاب "سنڌي زبان جي ماهيت" شايع ٿيو جنهن ۾ مون سنسڪرت زبان ڏانهن وري توجهہ ڏيڻ جي ڳالهہ بہ ڪئي ۽ ٻين موضوعن سان گڏ محاورن (Dialects) بابت بہ چند بنيادي ڳالهيون بيان ڪيون. سنڌيءَ جي محاورن جي باري ۾ منهنجا بہ ٽي مضمون اڳ ۾ ڇپيل هئا، جن ۾ آڳاٽو مضمون 1951ع ۾ نئين زندگيءَ ۾ ڇپيو. آءٌ خاص طور ٻوليءَ، گرامر ۽ لسانيات بابت لکندڙ نہ رهيو آهيان. البت هن ميدان ۾ ٻوليون سکڻ ۽ سنڌيءَ جي محاورن بابت مطالعو جاري رکندو آيو آهيان. فارسي، چيني، سرائيڪي، سنسڪرت ۽ ڪي ٻيون ٻوليون سکيم.

اُن سان گڏ سنڌي لئنگويج اٿارٽي جي اُن سلسلي ۾ ٿري محاوري تي (ڊاڪٽرهدايت پريم سان گڏ) هڪ ڪتاب لکيم، جنهن کي ”ٿري ٻولي“ عنوان ڏنو ويو هو ۽ مراد محاوري (Dialect) جي هئي. اٿارٽيءَ هن سلسلي ۾ اُتر ۽ ٻين خطن جي محاورن تي هوندئن ته گهڻي ڀاڱي موضوع تي تڪميل ڪئي، پر لاڙي ۽ ڪڇي محاوري لاءِ هاڻي مون کي حڪم ٿيو. هي پهريون ڪتاب ”لاڙي ۽ ڪڇي“ حاضر آهي.

منهنجي لاءِ هي موضوع دل کي ويجهو رهيو آهي ۽ مٿي ذڪر ڪيل ڪم سان گڏ 1975ع ۾ منهنجو ڪتاب ”لاڙ جي لغات“ به شايع ٿي چڪو آهي. هن ڪتاب جو مهاڳ اُستاد العلماء، مشفق ۽ مهربان سائين مولانا غلام مصطفيٰ قاسميءَ لکيو هو. هي پس منظر آهي موجوده ڪتاب جو.

منهنجو هي موجوده ڪتاب هڪ مختصر تعارف آهي. اڃا به محاورن تي تفصيلي روشني وجهڻ جي ضرورت آهي.

والسلام

عبدالجبار

17_10_07

شهريار منزل بدين

لاڙ

(مختصر تعارف)

اِهو چئي سگهجي ٿو تہ لاڙ هڪ مخصوص ثقافتي يونٽ آهي، ۽ سنڌ جي تاريخ، تهذيب، تمدن ۽ ثقافت سان ڳنڍيل آهي. جغرافيائي بيهڪ جي باري ۾ علم طبقات الارض جي ماهرن جو چوڻ آهي تہ سنڌ سمنڊ مان پيدا ٿيل علائقو آهي (1). سنڌ ۽ هندوستان جو اُتريون حصو سمنڊ هيٺ هو ۽ ڏاکڻيون حصو خشڪيءَ رستي سلون، آسٽريليا ۽ ٻين ڏکڻ — اوڀر وارن ٻيٽن سان مليل هو. خاص طور لاڙ وارو ڀاڱو نسبتاً پوءِ پاڻيءَ مان ظاهر ٿيو (2)".

"لاڙ" لفظ جي معنيٰ بہ لڙيل يا هيٺيون ورتي ويئي آهي. ڪاڪي ڀيرو مل لاٽ مان "لاڙ" ٿيڻ جو بہ اندازو لڳايو آهي. جئن سنسڪرت جي "لِلاٽ"، مان سنڌيءَ ۾ "نراڙ" ٿيو. جئن "ٽ" جو "ڙ" ۾ بدلجڻ.

سنڌ تي وقت بوقت ٻاهران حملا ٿيا آهن، اُنهن جو اثر سنڌ جي هر حصي تي پيو آهي. سياسي ۽ ثقافتي اثر سميت ٻولين جو بہ اثر پيو آهي. اهڙي اثر ۾ عربي ۽ فارسيءَ جو اثر اڄ بہ سنڌيءَ تي موجود آهي. اسلامي دور (712ع) جي ابتدا کان ئي هتي درس و تدريس جو سلسلو شروع ٿيو، جيڪو مختلف مرحلن مان لنگهندو اڄ بہ موجود آهي. لاڙ ۾ مدرسن جو سلسلو رهيو ۽ اُن مان تعليم سان گڏ تصنيف ۽ تاليف جي بہ اهميت رهي. عربي، فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ سوين ڪتاب تفسير، فقه ۽ ٻين اسلامي ۽ عمومي علمن بابت لکيا ويا.

سنڌي زبان مختلف دورن ۽ انقلابن جا نشان ۽ اهڃاڻ محفوظ رکيا آهن. لاڙ وارو ڀاڱو علم ادب ۽ تعليم جو مرڪز هجڻ سان گڏ سياست ۾ بہ نمايان رهيو آهي. ٺٽو نگر سمن جو تخت گاهہ رهيو. سومرن حاڪمن جا آثار وڳهہ ڪوٽ، روپاهہ، محمد طور ۽ شاهہ ڪپور ۾ خاص طور ڏيان ڇڪائين ٿا. شاهہ حسن ارغون جي تاج پوشي نصرپور ۾ ٿي. ارغونن کان پوءِ مرزا عيسيٰ ترخان کي لاڙ وارو حصو مليو. تنهن کانپوءِ ڪلهوڙن ۽ ٽالپورن جي حڪومت جو اثر بہ لاڙ ۾ وڌيڪ رهيو. ميان غلام شاهہ خان گاديءَ جو هنڌ حيدرآباد کي بنايو ۽ قلعو جوڙايو. ٽالپور حڪمرانن بہ حيدرآباد کي مرڪز بنايو. قديم زماني کان لاڙ جا سامونڊي بندر مشهور رهيا آهن ۽ سنڌ جي تجارت کي هٿي ڏني اٿن. اڳوڻي ضلعي نظام موجب حيدرآباد ۽ ڪراچي ضلعا لاڙ جي ايراضين ۾ ليکجن ٿا. هاڻي ضلعن جي تقسيم ٿي آهي پر لساني، محاوراتي ۽

ثقافتي ايراضيون اُهي ئي آهن. هاڻي بہ حيدرآباد، ٽنڊو الهيار، ٽنڊو محمد خان، بدين ۽ ٺٽو ضلعو لاڙ ۾ ليکجن ٿا. پوءِ بہ لاڙي محاورو اُنهن ضلعن جي انتظامي سرحدن پار بہ موجود آهي.

هتي جيڪي فصل نمايان آهن سي آهن: سارين، ڪمند، ٽماٽا، جوار، ڪٺڪ، ٻاجهري ۽ مڪائي وغيره. اُن کان سواءِ ڏاليا، ڪيلا ۽ انب توڙي ڄمون، زيتون ۽ ٻيا ميوا اُپجي وجن ٿا.

صنعتي طور بہ لاڙ جو علائقو ترقي ڪري رهيو آهي. ڪمند جي پوک سبب لاڙ ۾ شگر ملون آهن. پڱل ٽالپور ۾ شگر مل سان گڏ هڪ آٽو موبائل جو ڪارخانو بہ آهي. سارين جي پوک سبب فقط بدين ضلعي ۾ ڪيترين ئي رائس ملون آهن. ڦليلي، ميرواه، قاضيا واه، پيڄاري، امام واه، گونگڙو، ٻاگو واه، لائينڊ چينل ۽ ٻيا ننڍا وڏا ڪئنال لاڙ جون زمينون سيراب ڪن ٿا. فصلن کي مختلف بيماريون بہ پونديون رهيون آهن. جيتن ۽ گڏر سبب اٽڪل 30-35 سال اڳ سارين جي فصل کي نقصان پهتو. 1963ع ۾ لاڙ ۾ لاڳيتو 28 ڪلاڪ تيز مينهن وٺو ۽ طوفان آيو جنهن کي مقامي طور ”چتو مينهن“ سڏيو ويو. ڪمند، ٽماٽن ۽ سارين سبب هاڻي لاڙ جي معاشي حالت بهتر آهي. تعليم جو خاص مرڪز بدين شهر آهي، جتي هاڻي ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين جي ڪاليجن کان پوءِ 2007ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جو هڪ ڪاليج بہ کلي چڪو آهي.

لاڙ ۾ قديم آثار ۽ روحاني تڪيا بہ جام آهن، جن ۾ وڳهہ ڪوٽ، مڪلي، سُڏين جو ٿُل، پٽ شاهہ، جهوڪ، پنيور، حيدرآباد جو پڪو ۽ ڪچو قلعو شاهجهان مسجد، ملون حسن، تماچيءَ جي ماڙي، لنواري، حاجي ترابيءَ جو مقبرو، ميرن جا قبا، ڪيٽين جا قبا ۽ ٻيا آثار اچي وڃن ٿا. ڪيترين ئي درگاهن تي ميلا لڳن ٿا، جن ۾ پٺائيءَ جو ميلو، شاهہ ڪريم ۽ شاهہ عنايت شهيد جا ڏهاڙا، ساڄن سوائي، سمن شاهہ، شاهہ قادري، گل غيبي، مهر شاهہ ۽ امير پير اچي وڃن ٿا.

لاڙ ۾ ڪيئي قومون رهن ٿيون جن ۾ سيد، پير، سمات: ٻروچ، هندو، ڀيل، ڪولهي، ڪاريا ۽ مينگهواڙ اچي وڃن ٿا. لاڙي محاوري جو بنياد خاص طور سمات قوم جي تلفظ تي اڏيل آهي.

لاڙ ۾ رهندڙ قومن جي لباس ۾ بہ چڱي خاصي رنگارنگي آهي. جيتوڻيڪ نئين فئشن جي لاڙن چڱي تبديلي آندي آهي، پر تہ بہ روايت قائم آهي جا شادين ۾ نظر اچڻ لڳندي آهي. اُن سان گڏ غريب طبقو ڪنهن حد تائين روايتي لباس قائم رکيو اچي. سمات قومن ۾ زالون گربيءَ، سُوسيءَ ۽ مونڙي جون گهٽڻ سَرن واريون سلواروں پَهرين. سلوار کي لاڙ ۾ ڪانچ ۽ سٿڻ چون. گَجَ ۽ بريءَ وارا چولا پهرين. گَجَ هڪڙا لاڙاوان ۽ پيٽاوان ٿين. مٿي تي گندي (رئو) اوڍين.

جيڪا ٻانڌڻي ۾ چُريل چَني هجي. اندر ٻاهر لاءِ مٽان اجرڪ ٻه اوڍين. روايتي جُتي، ٽئونرن واري آهي جنهن کي مينگهواڙ ۾ موچي جوڙين. سوٽي يا پشم جا ٽئونر رکجن ٿا.

لاڙ وارن جو گذران پوک تي آهي. هاڻي مزوري ٻه هڪ عام ذريعو آهي اُن لاءِ سهوليتون ٻه موجود آهن، اُن ڪري مزور شهرن ڏانهن ٻه اچن ٿا. لاڙ ۾ ڪي نه ڪي قدرتي آفتون آهن ئي آهن ويجهڙائيءَ جي ڏهن سالن ۾ برساتن ۾ زلزلي گهڻو نقصان ڪيو. ٻاري، ڪاٽڻي ۾ مزوريءَ سان گڏ مڇي مارڻ ٻه هڪ اهم پيشو آهي. هنرمندن ۾ ڪنڀار، واڍا، لوهار، رازا ۾ موچي اچي وڃن ٿا. شادي مرادي ۾ ٻي ضرورت لاءِ قرض ٻه کڻن.

اِن صورت حال ۾ هاڻي قدري بهتري آئي آهي. ماڻهن جي روز مره جي زندگيءَ ۾ ڪجهه معاشي سڌارو آهي. هن سڀي معاملي ۾ آدم جو وڏڻ ۾ تعليم ڏانهن گهٽ ڌيان سبب سماج ۾ ترقي جا پورا نتيجا نه ملي سگهيا آهن. مٿان وري اڪثريت ويساهه وسوڙيل آهي ۾ روشنيءَ جي سفر ۾ شامل نٿا ٿي سگهن. مال جي سار سنڀال ۾ چارڻ ۾ ئي ماڻهن جون زندگيون ڳريو وڃن. لاڙ جي راندين ۾ وڏڪ ٻل، دريون، اِٽي ڏڪر، ڪير ڪير وٺي ۾ لڪ لڪوٽي، توڙي ٻلورن سان کيڏڻ اچي وڃي ٿو. غريبن جا گهر ڪکاوان، ٻانڌ ۾ ڏير سان نهيل چونرا ۾ چونڪيون يا چنوڙا. مٽيءَ جو ليپو ڏنو نه ڏني جهڙو، سگهڙزالون البت گهر جو پٽ راڳين ۾ ڪوشش ڪري گهر کي سهڻو رکن.

غريب طبقي جون وندرون ۾ راندين ٻه هوند تي آهن. ڪم تي وڃن ته شام جو موٽن. وندرن ۾ ٻه فرق اچي ويو آهي. لوڪ ادب جي صنفن بابت ڪچهريون هلنديون هيون. ڪچهرين ۾ نڙ بيت، ڳجهارتون، الغوزا ۾ نڙ ٻڌبا هئا. راندين ۾ ملهه، ٻيلهاڙو ۾ پيس ڪوٽ عام هو. هاڻي بيشتر ماڻهو هوٽل بازي ڪن. ميلا ٻه هڪ وندر آهي. ميلن ۾ مال جو وڪرو، ملهه ۾ گهوڙن جي خميس عام آهي.

هٿيار پنهوار ٻه اڳ لٺيون، ڪهاڙيون، ڏڪا ۾ گهوٻاٺا هئا. هاڻي پستول ۾ بندوق عام آهي. لاڙ جي ماڻهن جي هن جيوت جو عڪس ٻوليءَ ۾ نظر اچي ٿو.

حوالا

1. Pithawala, M.B Marvels of Earth, P.51
2. Raverty, H.G. The Meharan of Sindh
And its Tributaries, Calcutta, 1892, P P. 317,468-69.

سنڌيءَ جي قدامت

زبانون ايتريون ئي قديم آهن، جيترو انسان قديم آهي. قديم انسان جي تخليق سان زبان ڪنهن نہ ڪنهن روپ ۾ ظاهر ٿي. اُها جنهن بہ ابتدائي ۽ نامڪمل روپ ۾ هئي تہ بہ اُها زبان يا ٻولي ليکي ويئي. اُن جي تخليق بابت ماهرن ڪي نہ ڪي نظريا ظاهر ڪيا. قديم ماڻهو (Primitive man) فطرت جي وڌيڪ ويجهو هو. اُن ويجهڙائيءَ ۽ رابطي هن کي ٻوليءَ ۾ بتدريج واڌاري طرف آندو. هو فضا ۽ فطرت ۾ پيدا ٿيندڙ آوازن طرف ڌيان ڏيڻ لڳو جن زبان کي درجي بہ درجي وجود ۾ آندو. لساني ماهرن اِن سلسلي ۾ مختلف نظريا پيش ڪيا آهن، جيڪي ٻوليءَ بابت لکيل ڪتابن ۾ موجود آهن.

اِن ۾ ڪو شڪ ڪونهي تہ دنيا جي سڀني ڪندن جون زبانون قديم آهن ۽ هر هڪ جي پنهنجي ارتقاء جي هڪ ڊگهي تاريخ موجود آهي. عرب سياحن ۽ جاگرافيءَ جي ماهرن جا سنڌي زبان جي موجودگيءَ بابت رايا تہ ڇڻ ڪالهوڪي ڳالهہ آهي. هزار بہ هزار سال تہ ڳُجهپ ۾ ئي نہ ايندا. حضرت عيسيٰ کان ڳهڻو اڳ سنڌو، ميسوپوٽيميا ۽ ٻين ويجهڙين تهذيبن جو دؤر هو. اُهو عروج جو دؤر هو. تهذيب ۽ ثقافت، تمدن ۽ زندگيءَ ۾ زبان جو مرڪزي ڪردار هو. موهن جي دڙي، هڙاپا، ٽئڪسيلا، گنڌارا ۽ ڏکڻ اوپر ۾ لُٽل جي سيپتا قديم ڀارت ورش ۾ نمايان هئي. هن سلسلي ۾ اعتقادن ۽ عقيدن جو بہ اهم ڪردار آهي.

سنڌيءَ جي ارتقاء صدين تي محيط آهي. ڊاڪٽر بلوچ پنهنجي تصنيف "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ" ۾ سنڌيءَ جي مختلف ارتقائي مرحلن جو ذڪر ڪيو آهي ۽ اُهي مرحلا يا دؤر آهن: قديم دؤر، بنيادي دور، تعميري دور ۽ علمي دور. اُنهن دورن دؤران سنڌ ۾ سنڌي يا ڪا ٻولي رائج ٿي، سنڌيءَ جي تشڪيل ٿي، ترقي ڪيائين ۽ ادبي حيثيت مليس. آخري دور ۾ علمي پد تي پهتي. هيءَ تقسيم ڊاڪٽر صاحب پنهنجي طرفان ڪئي آهي ۽ دليلن سان نهايت سهڻي نموني پنهنجو موقف بيان ڪيو اٿس.

ٻوليءَ کي ترقيءَ جي عمل مان لنگهڻ لاءِ لپي (Script) کپي. هن سلسلي ۾ قديم دنيا، خاص طور مصر ۽ چين ۾ تصويري (Pictographs) لفظن جو رواج رهيو آهي. اُنهن جو ذڪر هتر تفصيل سان ڪيو آهي. هتي موهن جي دڙي جي لپيءَ يا رسم الخط کي ڊاڪٽر پارپولا ۽ سندس ٽيم پڙهڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ هاڻي چاليهن سالن کانپوءِ سنڌيءَ جي بهترين مترجم ۽ جاکوڙي اديب جناب عطا محمد ڀنڀري هن لپيءَ کي

پڙهڻ جي دعويٰ ڪئي. اُن جو ذڪر اخبارن ۾ به آيو ۽ ٽي وي پروگرام ۾ به چارٽ تي سمجهايائين. سندس خيال موجب ڪي تصويرون، اکر/ آواز/ سُر آواز يا وينجن آهن. اُن لاءِ ڪهڙيون ثابتيون آهن، تن جي دليلن سان سمجهاڻي ڏبي. آءٌ چين ۾ هڪ سال (1966ع) رهي چيني زبان پڙهيو آهيان. مون چيني لفظ (Words) پڙهيا. اُهي تصويرن جي آڌار تي مڪمل ٺهيل نڪيل لفظ ٺي آهن. نه الف ب آهن نه اکر/ آواز/ (Letters). يا ٻيو ڪجهه! تصويري انداز جي نظام ۾ ڪنهن به طرح الف - ب يا آواز (سُر ۽ وينجن) ڳولهڻ اجايو عمل آهي. اڄ دنيا ۾ فقط چين ۽ جپان ۾ هي تصويري لفظ رائج آهن. جپان ۾ ڪي نشان به آهن جيڪي زائد آهن. نه ته چيني ۽ جپانيءَ ۾ تحريري لفظ ساڳيا آهن، پر اُچار جدا جدا اٿن. مثال طور لفظ جپان ٻنهي زبانن ۾ لکبو هڪجهڙو پر اُچاربو رِپن (چيني) نِپان (جپاني).

بهرحال زبانن جي ارتقا ۾ لکت جو اِن سلسلي ۾ اهم ڪردار رهيو آهي. سنڌيءَ جي لپين جي باري ۾ ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي پنهنجي ڪتاب"ٻوليءَ جو سرشتو ۽ لکاوٽ"۾ تفصيلي ۽ مدلل بيان ڪيو آهي.

ٻوليءَ جي لکت واڌاري ۾ اهم ڪردار ادا ڪري ٿي. اُن ڪري لکت جي به اهميت آهي؛ پر ٻوليءَ جي ترقيءَ ۾ ٻيون به اهم ڳالهيون ڳڻجن ٿيون. اُن سلسلي ۾ آبادي ۽ اُن جي سماجي ترقيءَ جو به هٿ آهي. تمدن ۽ تهذيب ٻوليءَ جي ترقيءَ جا ٿنيا آهن. سنڌيءَ جي ارتقاء جا مختلف دؤر آهن. انهن جي دؤران مرحلا وار ترقي ڪئي اٿس. 712ع کان عرب راڄ سان سنڌيءَ تي عربيءَ جو اثر پيو ۽ مختلف روپن ۾ عربي رسم الخط اختيار ڪيو ويو. خاص طور عالمن اُن خط ذريعي قرآن، تفسير،حديث ۽ فقهه بابت ڪتاب لکيا. اُن سلسلي جي تاريخ اُن وقت تائين مرتب ٿي نه سگهندي جيستائين عرب دؤر جي ابتدا کان وٺي تحرير ڪيل ڪتاب هٿ نه ايندا. البت اهڙن ڪتابن جو ذڪر ڊاڪٽر بلوچ جي تصنيف "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ"، ۾ موجود آهي جيڪي اندازاً اڄ کان ڇهه- ست سؤ سال اڳ لکيا ويا آهن. اُهي مذهبي ڪتاب آهن ۽ ڪن ٻين موضوعن تي به آهن. اُن کان اڳ اندازاً ٻارهين صدي عيسوي کان ڪي سنڌي شعر به هٿ آيا آهن جيڪي سنڌي ادب جي تاريخ جو ڇڙ منڍ آهن. اُتان ادبي تاريخ جي ابتدا ڳڻجي ٿي. ذڪر ڪيل مذهبي ڪتاب ۽ ابتدائي سنڌي شعر هڪ علمي ادبي دؤر جي پيڙهه جو پٿر آهن. اُن ڪري چئبو ته گذريل هڪ هزار سالن کان سنڌي زبان موجوده روپ ورتو ۽ اُن کان اڳ جو علم و ادب پراڻي لپيءَ جي ڪري اونده ۾ رهجي ويو.

انسان ۽ ٻي مخلوقات جو جنم وٺڻ ۽ وڏڻ ويجهڻ جو هڪ ارتقائي عمل آهي تئن زبان به هڪ ارتقائي عمل مان لنگهندي اڳتي

وڌندي رهي ٿي. هيءَ ارتقا ۽ تبديلي فطري آهي.

تبديلي ترقيءَ لاءِ آهي يا بگاڙ لاءِ؟ ڪنهن حد تائين ڪي لفظ ۽ نحوي بناوتون بگاڙ ڏانهن به وڃن ٿيون. عوام جي زبان رابطي واري ٻي زبان ۽ ميڊيا جو اثر وٺي ٿي. ميڊيا ۾ هاڻي موبائيل فون به شامل ٿي ويئي آهي. هڻ هڻ ۾ موبائل فون پهچي ويئي آهي. ان حد تائين جو اوهين رات جو ڪنهن رستي تي هجو ته اوهان کي ٻنهي پاسن کان ٻنين ۾ ڪُڙڪيتا موبائيل فون جي صورت ۾ چمڪندا نظر ايندا ۽ سنڌ جا ماڻهو موبائيل فون جي سحر ۾ وڪوڙيا نظر ايندا. زبان تي اِهو به ڄڻ هڪ نئون اثر آهي.

هن اثر جو دائرو قديم دؤر کان ڳڻجي ته هڪ حوالو نئون به ذڪر ڪرڻ جهڙو آهي. ڊاڪٽر محمد رضا ملڪ جيڪو ايران جو اسڪالر آهي ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ تعليم ۽ تحقيق جي سلسلي ۾ 93-1994ع ۾ رهي چڪو آهي. ان سنڌي ادب بابت به ڪي مقالا لکيا آهن، جيڪي شيراز يونيورسٽيءَ جي ببليو گرافي ۾ شامل آهن. تازو 2007ع ۾ هن به ننڍا ڪتاب موڪليا آهن، جن ۾ فردوسيءَ جي شاهنامي مان ”داستان رستم و سهراب“ ۽ ”داستان رستم و اِسفنديار“، مان پوئين ڪتاب ۾ هن شاهنامي ۾ سنسڪرت ۽ سنڌي لفظن جي هجڻ جو مثالن سان ذڪر ڪيو آهي. اُهي لفظ تمام گهٽا آهن. مثال طور پالڻ ۽ مرڻ وغيره (ص 12). هن مان قديم زماني (چوٿين صدي هجري) ۾ سنڌي زبان جي ايران طرف پهچ جي خبر پوي ٿي. سنڌي زبان ۽ ادب بلڪ سنڌ سان سنڌس محبت جو اندازو ٿئي ٿو جو هو پنهنجي نالي سان مهراني (مهراڻي) لفظ شامل ڪري ٿو.

سنڌيءَ جي قدامت ۽ بڻ بنياد بابت لسانيات جي ماهرن اڳ ۾ تفصيل سان لکيو آهي، ان ڪري هن مختصر جائزي کان پوءِ ايندڙ عنوان ڏانهن اچون ٿا.

باب ٻيو

محاورا

اسين "ٻارهين ڪوهين ٻولي ٻي" چئون ٿا، پر دنيا جي هر خطي، انتظامي پرڳڻي، ضلعي يا طبعي ايراضيءَ ۾ مفاصلي جي ڪري ٻولي ٻي يعني محاورو (Dialect) ۽ ننڍو محاورو (Sub-dialect) موجود آهي. هڪ جو ٻي ايراضيءَ سان فرق هڪ حقيقت آهي، ڪو ٻوليءَ جو بگاڙ نہ آهي. لساني جاگرافي (Linguistic Geography) هن موضوع تي قابل قدر روشني وجهي ٿي. سنڌيءَ ۾ لساني يا لسانياتي جاگرافيءَ تي ٻہ ڪتاب نشانبر آهن. اُهي آهن: ڊاڪٽر غلام علي الانا جو "سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي" (1979ع) ۽ جناب محمد عمر چنڊ جو" لسانياتي جاگرافي ۽ ٻوليءَ جون آراڏايون" (1985ع). محمد عمر چنڊ جي ڪتاب جو پهريون ڀاڱو خاص طور، ڊاڪٽر الانا جي ڪتاب ۾ آيل ڪن نُڪتن جي چنڊ ڇاڻ جي باري ۾ آهي. هُن جو چوڻ آهي تہ لساني جاگرافي زير بحث زبان جي اندر ئي ايراضي وار تبديليءَ سان لاڳاپيل آهي نہ ڪ اُن جي سرحدن کان ٻاهر پاڙيسري ٻولين جي باري ۾ بحث ڪرڻ. محمد عمر چنڊ، مئڪ ڊئود جي ڏنل وصف جو حوالو ڏي ٿو (1) اِن ريت محاوري جي باري ۾ ٻہ حوالن سان پنهنجي راءِ قائم ڪري ٿو (2). هن نُڪتي جي چٽائي ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي هن ريت ڪئي آهي:" ڪنهن بہ ٻوليءَ جي اُپڀاشائن، اُن جي آوازن جي خاصيت ۽ ويا ڪرڻي بيهڪ ۾ جيڪو تفاوت آهي، سا آهي لسانياتي جاگرافي (3).

لسانياتي جاگرافي زبان جي مختلف محاورن ۽ ننڍن محاورن جي اڀياس ۾ مددگار ثئي ٿي. سرحد پار اڀياس ڪرڻو آهي تہ بہ سنڌي زبان جي ٻاهر اڳ موجود ۽ پوءِ ويل (جئن ڀارت ۾) محاورن جو اڀياس ڪجي. ڀارت ۾ سنڌي (اُتر-لاڙ) سڀ گڏجي مسجي ويا آهن ۽ ٻي صورت حال آهي.

لهجي (Accent) ۽ محاوري (Dialect) جو فرق سمجهڻ بہ ضروري آهي. اِن نُڪتي تي بہ حوالن سان چنڊ صاحب ۽ ٻين محققن بحث ڪيو آهي. لهجو ڳالهائڻ جي ڍار کي محاورو ٻوليءَ جي فرق کي ڏسي قائم ڪيو آهي. ايراضيءَ جي فرق جي قطع نظر اِهو بہ ڏٺو ويو آهي تہ ڪي بہ ماڻهو هڪ جهڙو نٿا ڳالهائن (4). ڪنهن جي ذاتي اُچار کي (Idiolect) چئجي ٿو. هڪ محاوري جي حد کي ٻئي محاوري جي حد کان جدا ڪرڻ لسانياتي نقشي تي ليڪون ڏيکارين ٿيون، اُنهن کي Iso Glosses سڏجي ٿو (5).

هر زبان اُچارن جي باهمي فرق، جملن جي صرفي ۽ نحوي تبديليءَ سبب ڪيترن ئي وڏن ۽ ننڍن محاورن ۾ تقسيم ٿيل هوندي آهي. اِهو هڪ فطري عمل آهي ۽ اُن جي لسانيات ۾ گنجائش آهي. محاورا، هڪ ٻئي جي ايراضين ۾ به ماڻهن کي سمجهه ۾ ايندا آهن. ڪي اهڙا به وسيع ايراضيءَ وارا ملڪ آهن، جن جا محاورا سمجهه ۾ نه ايندا آهن. جيئن چين جتان جي ڏکڻ چيڙي جو ماڻهو ٻئي دور دراز علائقي جو محاورو نه سمجهي سگهندو آهي. چين ۾ اٺ وڏا ۽ ويهن کان وڌيڪ ننڍا محاورا آهن. پي چنگ (Peking) گاديءَ جو هنڌ آهي اُن جي محاورو سُرن جي چِٽائيءَ سبب سڄي ملڪ ۾ ۽ ٻاهر ويل (Overseas) چينين لاءِ به سمجهه ۾ اچڻ وارو هوندو آهي پي چنگ جو محاورو معياري ليکجي ٿو. هن سلسلي (يعني معياري محاوري) جي باري ۾ پروفيسر رابنس لکي ٿو: ته "معياري محاوري جي اصطلاح مان ڪا غلط فهمي نه ٿيڻ کپي. اهڙا گفتگو جا طريقا تشابهتي طور محاورا ئي هوندا آهن. بلڪ ٻين محاورن وانگر جن کي جيڪر سماجي ۽ سرڪاري طور محدود ڪجي ۽ گهٽ بيان ڪجي (6) ڪي ماڻهو ڪن محاورن کي گهٽ سمجهن ٿا. ائين به ناهي.

بلومفيلڊ جي راءِ موجب معياري محاورو حقيقت ۾ پراڻو نه هوندو آهي. بلڪ مقامي محاورن مان ڪن تاريخي اهميت وارين حالتن هيٺ اُسربدو آهي (7). ائين انگريزيءَ جا مختلف محاورا آهن. جن ۾ مختلف صوبن ۾ فرق آهي (8).

موجوده سنڌ جون سرحدون ماضيءَ ۾ وسيع هيون. اُن ڪري سنڌ کان ٻاهر به سنڌيءَ جو دائرو وسيع ٿيو. اُن کان پوءِ ورهاڱو ٿيو ته سنڌي پارت ۾ به پکڙيا. بلوچستان ۾ سنڌيءَ جا اهم محاورا آهن: ڪيتراڻي، فراڪي، جدگالي، گوادري، اورماڙي ۽ لاسي، پنجاب جي سرحد سان اُتر ۾ ماڇڪو محاورو آهي. ڏکڻ ۾ ڪڇي، ۽ ميمڻڪي محاورا آهن. انهن جا ڳالهائيندڙ ڪڇ ۽ سنڌ ۾ رهن ٿا.

لاڙي محاورو، وچولي سنڌ، ٿر، ڪڇ ۽ اولهه ۾ ڪراچي، لس ٻيلي ۽ پس گردائيءَ جي محاورن جي وچ ۾ اچي ٿو. اُن ڪري چوگرد موجود آهن.

سنڌيءَ جا به وڏا ۽ مد مقابل اُترادي ۽ لاڙي محاورا آهن.

سِريلي يا (اُترادي)

هي محاورو اُتر سنڌ (سرو) جي مناسبت سان نشانبر آهي. هي عام طور اُتر جي ضلعن سکر، گهوٽڪي، خيرپور، لاڙڪاڻو، شڪارپور، جيڪب آباد ۽ دادوءَ ۾ مروج سمجهڻ کپي. ڪنهن وڏي محاوري وانگر هي به ننڍن محاورن (Sub-dialects) ۾ ورهايل آهي. هن سلسلي ۾ اڃان

باريڪيءَ سان ڪم نہ ٿيو آهي جو طئہ ڪجي تہ ننڍن محاورن جون حدون ڪهڙيون آهن. ڪاڪو ڀيرومل، ڊاڪٽر ٽرومپ جي حوالي سان لکي ٿو. "سريلي ٻوليءَ جا اُچار چٽا آهن. اُن جا سُر آواز (Vowels) اُچارن کي چٽو ۽ نمايان ڪن ٿا. اُن جو مثال هي ڏيئي سگهجي ٿو تہ اُتر (سري) ۾ چئبو "چيائون" تہ لاڙ ۾ اُن جو اُچار "چئون" آهي، ايئن ئي ٻيا ماضي فعل اُچاربا، جئن ڪئون، ڪئون وغيره. هڪڙو فرق هنن ٻن محاورن ۾ هي بہ آهي تہ اُتر (سري) ۾ اَ/ آ سُر آواز لاڙ ۾ اِ/ اِي اُچارجي ٿو:

لاڙ	سرو
جِن	جَن
تِن	تَن
ڪِن	ڪَن
جِتي	جاتي
تِتي	تاتي
ڪِتي	ڪاتي

ڀيرو مل اُتر جي تلفظ کي صحيح ڄاڻي ٿو (9). منهنجي خيال ۾ هي محاورن جو فطري فرق آهي. اُتر جي ڪن وينجنن (Consonants) جهڙوڪ ڊ- ڍ ۽ ٽ ۾ ر جو آواز اُچارجي ٿو. جئن ڊر- ڍر ۽ ٽر. املا ۾ 'ر' لکجي ڪونہ ٿو. ڪن وينجنن جي باهمي تبديلي بہ گفتگو ۾ ملي ٿي. مثلاً ش ۽ چ جي تبديلي شڪارپور ۽ لاڙڪاڻي جي آسپاس ملي ٿي:

چڪارپور	شڪارپور
مَشي	مچي
مَشر	مَچر
شورو	چورو
چايد	شايد

سريليءَ ۾ عدد جمع، واحد پٺيان "آن" ملائڻ سان ٺهي ٿو ۽ لاڙي ۾ "اُون" ملائڻ سان ٺهي ٿو. مثلاً:

جمع (لاڙ)	جمع (سرو)	واحد
ڪارڪون	ڪارڪان	ڪارڪ
ٽنگون	ٽنگان	ٽَنگ
سڙڪون	سڙڪان	سَڙڪ
ويگنون	ويگنان	ويگن
رنون	رنان	رن

ڪيترن اِسمن ۾ اُتر ۽ لاڙ جي جمع جو صيغو هڪ جهڙو آهي. جيئن: ڪتاب- گهر- هٽ ۽ ٻڪري وغيره. واحد مان جمع ٺهڻ لاءِ سِريليءَ وانگر

سرائيڪي، پنجابي، ۽ فارسيءَ ۾ بہ "آن" پڇاڙي اچي ٿي. اُن کان سواءِ اتر جي مقابلي ۾ لاڙي اچار ۾ لفظن جون پڇاڙيون 'پيش' بجاءِ 'زبر' سان اُچارجن ٿيون يا ڪٿي ساڪن آهن:

لاڙي	سريلي
ويهہ	ويهُہ
گهر	گهرُ
اُٺ	اُٺُ
ڪَڻ	ڪَڻُ
واڱڻ	واڱڻُ

جمع جي صيغي ۾ اُچار ساڳيا آهن: هَٿَ- هَٿَ، گهَرَ- گهَرَ ليڪَ – ليڪَ وغيره.

صرف و نحو جي خصوصيتن جي مدنظر سِري جي محاوري جا بيا ڪي اهم نُڪتا هي آهن:

جنس: ڪي لفظ جيڪي ٻين محاورن ۾ مذڪر اسم آهن، سي سِري ۾ مونث ڪري اُچارجن ٿا. مثلاً: رَتَ نڪتي آهي.

فعلن جون پڇاڙيون نون غني جي آواز تائين ڪون ٿيون پهچن. مثلاً: ايندا سين - ڪندا سين بدران چون ايندا سي- ڪندا سي.

مضارع: 'ڪريان' جي 'ر' گم ٿئي ٿي. مثلاً: 'ڪيان.'

زمان حال استمراري ۾ وچولي ۽ لاڙ ۾ "آءٌ اچان پيو" چون؛ پر اتر ۾ چون 'مان اچان ٿو پيو'.

زمان ماضي مطلق ۾ چون "هُو وَيو آهي." ڀيرو مل چوي ٿو تہ زمان حال ۾ وَڃڻ جي واو تي زبر آهي اُن ڪري ماضيءَ جي صيغي ۾ بہ واو تي زبر قائم رکڻ صحيح آهي.

ماضي معطوفيءَ جو جملو: 'ماني کايو اچان ٿو' بدران چون 'ماني کايون اچان ٿو'.

اهڙي طور اسم مفعول ۾ ڳايو ڪي ڳاتو چون. سِريلي محاوري ۾ اسم تصغير جو رواج گهٽو آهي. مثلاً: پاءُ- پائڙا، هٿي- هٿڙي. وچولي ۽ لاڙ ۾ ڙو پڇاڙي بہ ڪتب اچي ٿي. جئن: ننڍڙو، ٻارڙو وغيره.

هي فقط ڪي خصوصيتون آهن ۽ ڪن لفظن جي تلفظ جي ڳالهہ آهي. هڪ مڪمل محاورو پنهنجي اندر فطري سونهن جو حامل آهي. اُچار ئي هڪ محاوري کي قائم ڪندڙ آهن. اُن ۾ ڪا بگاڙ ۽ سڌار جي ڳالهہ نہ هوندي آهي. پڙهيل طبقو لکيڙه معياري محاوري ۾ ڪندو آهي.

وچولو (يا ساهتي) محاورو:

اُتر ۽ ڏکڻ سنڌ جي وچ واري ايراضي وچولو سڏجي ٿي. ان ۾ نوشهري، پرين واري ايراضيءَ کي ساهتي بہ سڏجي ٿو. ڀيرومل هن

ايراضيءَ جون حدون ڇاڇاڻينديءَ لکي ٿو تہ: ”ڪنڊياري ۽ دادو تعلقن جي اُتر واري ڀاڱي کان وٺي هن جون حدون ڪوٽڙيءَ تائين آهن (10). وچ ۾ هجڻ ڪري هن محاوري جي اُچارن ۾ وچٽرائي ۽ توازن آهي. هن تي اُتر ۽ لاڙ جي اُچارن جو ٿورو ٿورو اثر بہ آهي. هن محاوري کي نوشهري ۽ سيوهڻ جي علمي مرڪزن جي ٽيڪ آهي. ڪي خاص لفظ آهن: لڳلڳو (لغلام- ترٽي)- ڏوڪڙ (پئسا)- ڪوڙ (گهٽو).

ڪي اصطلاح هي آهن:

- ڊيري جو ڪمي هئڻ (مفت ۾ ڪم ڪرڻ).
- پنجوءَ جي پڻ ساڻ هئڻ (واجبي کان وڌيڪ گهرڻ)
- ۽ پنجوءَ جا پنج ڪُنڊ (بارهوئي ڪوٽ).

وچولي جا پهاڪا ڪي هي آهن:

- ڦُلوءَ واٽئي رات وهاٽي، ڳالهين ڪندي ڳرتي ڪاٽي.
- اهڙي جُٽ ڪيائين جهڙي ٻُرڙي ڪئي ٻارن سان.
- چٽي چنيجن جي پرڻ تي پيئي.
- ٻُرڙي پئي نہ ٻاجهہ، پر ۾ ٿو پاءُ مري.
- ٻيو هرڪو اڇٽو وچڻو پَمُو ٽاٽائي (11).

وچولي جي ٻولي متوازن آهي. هن ايراضيءَ ۾ مشهور ليکڪ ديوان ڪوڙومل چندن مل کلناڻي پريا واسي ٿي گذريو آهي. هن محاوري جي اڀياس ۽ پنهنجن ڪن پيارن دوستن جي ڪري آءٌ هن علائقي ۾ پرين. ڪاهي قاسم ۽ نوشهري گهٽو ويو آهيان.

ڪڇي محاورو:

ڪڇ اڄ ڀارت جي گجرات صوبي ۾ هڪ ضلعو آهي. اڳ هڪ رياست هئي جت راجا (راءُ) راڄ ڪندو هو. لاڙ ۽ ڪڇ جا سياسي، سماجي، مالي، ثقافتي ۽ ادبي لاڳاپا گهرا رهيا آهن. محمد سومار شيخ جو ڪتاب ”ڪڇين جا قول“ ۽ ٻيا اڻ ڇپيل ڪتاب اُن جو واضح ثبوت آهن. ڪڇي محاوري تي ڊاڪٽر بلوچ جو هڪ مقالو بہ شايع ٿيل آهي. ڪن حلقن موجب ڪڇي هڪ جدا زبان آهي، پر سنڌيءَ جو هڪ محاورو هجڻ جا ڪئين ثبوت موجود آهن. صرف ۽ نحو جو اڀياس هن سلسلي ۾ اهم آهي. هيٺيان جملا مطالعي لائق آهن:

آءٌ وَڃان ٿو (سنڌي)
آءٌ وِڃان تو (ڪڇي)
اوهين اَچو (سنڌي)
آئين اَچو (ڪڇي)

بابا بصر وني اچ (سنڌي)
باوا ڏونگهري ڳنهي اچ (ڪڇي)
هو ماني کائڻ ايندو (سنڌي)
اُه ماني کيڻ اچيندو (ڪڇي)

ڪڇي، بدين ۽ لاڙ جي ٻين شهرن ۾ رهن ٿا منيون مائٽيون ٻه ٽيون آهن. ڪاڪو پيرومل "ڪڇي" لفظ جو بنياد سنسڪرت مان ڄاڻائي ٿو. جنهن جي معنيٰ ڪنارو يا ڪنڌي آهي. ڪڇ هڪ اُپبيٽ آهي، ٽن پاسن کان سمنڊ اٿس (12). ڪڇيءَ کي اڪثر ڪڇڪي ٻه سڏجي ٿو. ڪڇ ستين صدي عيسوي ڌاري سنڌ جي هٿ هيٺ رهيو آهي. سنڌ حڪومت جي اثر ڪري سنڌي ٻوليءَ جو ڦهلاءُ ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ تائين رهيو. ڪيترين ڳالهين ۾ لاڙي ۽ ڪڇي محاورا قريب آهن.

مثال طور: سُر آواز (vowel) کي سُسائڻ- جيئن: "ورتائين" بدران چون "ورتئين".

وسرگ کي اوسرگ ڪرڻ: جيئن "ڪنهن" بدران "ڪين" ۽ "گهر" بدران "گُر" چون. ڪٿي حرف صحيح ٻه نہ اُچارين. جئن اِتان، تِتان ۽ ڪٿان کي اِٿان، تِئان ۽ ڪئان چون. شاه جي ڪلام ۾ ٻه اهي صورتون موجود آهن.

- ادا اِئائين، ڪو ويو سات سڄڻ جو.
- ڪئان سڪئين سپرين، ڪا سائڪي ڪار.

جمع جي صيغي ۾ اسمن پويان "اين" ملائڻ جي عادت ڪڇي ماڻهن ۾ آهي جئن: گهر جو جمع گهرين، ماڻهوءَ جو ماڻئين (ماڙئين)، جانور جو جناورين (زناورين) ڪجي ٿو. ضمير "پاڻ" کي پندر (پنڊ) چئجي ٿو.

شاه جي رسالي ۾ ٻه ڪڇي لفظ آهن. تمر فقير ڪڇ ۾ وڃي رهيو هو. اُتي رسالي جا قلمي نسخا جتن ۽ ٻين فقيرن وٽ آهن. رسالي ۾ هڪڙو مثال ڪڇيءَ جو هي آهي.

لَک لاڪيڻو ڪرهو، ڪوڙين ڏيئي ڳڌوم،
اگهڻ سونهن سندوم، ملهہ مهانگو م چئو.

ڪڇي محاوري جا ڪيترا لفظ لاڙيءَ ۾ ٻه رائج آهن- مثلاً: ڏونگهري (بصر)، ڊينگلو (پئسو) ۽ ٻاڙي (زال) وغيره. ائين اسمن سان گڏ فعل ۽ ضمير ٻه هڪ جهڙا آهن. گهڻا لفظ معياري اُچار کان قريل آهن. جئن: مؤز (موج)، گريب (غريب)، ۽ واڪب (واقف)

ڪي انوکا لفظ ٻه ڪڇي محاوري ۾ آهن. مثلاً: ڦگائڻ(اُچلڻ)، رونسڻ (مارڻ، منيءَ ۾ دسڻ)، جهمڻ (ڪائڻ) ۽ ڏيس (وٽو).

اج بہ ڪڇ ۾ سنڌيءَ جو چالامان آهي. اديب عربي- سنڌي لپيءَ ۾ ڪتاب لکن ٿا. انهن ۾ ڪلاڌر، گهنشام ۽ ٻيا ٻنيءَ مان ادبي ڪتاب شايع ڪن ٿا. جيني لعلوائيءَ "ٻنيءَ جا سنڌي لوڪ گيت" عنوان سان پي ايچ ڊي مقالو لکيو آهي. اُهي لوڪ گيت گهڻي ڀاڱي سنڌي گيت، ٻڇن ۽ ڪافيون ئي آهن. هنن دوستن احمد آباد ۽ ٻين شهرن ۾ ملاقاتن ۾ ٻڌايو تہ ٻنيءَ ۾ اٽڪل چاليهہ وڏا ڳوٺ آهن. جن ۾ سنڌي ۽ ڪڇي ڳالهائجي ٿي. نہ ڪڇي ماڻهو ۽ نہ ڪڇي محاورو سنڌيءَ کان ڌار آهي.

ٿري محاورو:

لاڙ وانگر ٿر بہ هڪ ثقافتي ايڪو (cultural unit) آهي. لاڙيءَ وانگر ٿريءَ ۾ بہ اوسرڳائي آهي، جنهن، تنهن، ڪنهن ۽ ڪڏهن کي جين، تين، ڪين ۽ ڪڏين ڪري اُچارين. خاص اسمن کي اُچارڻ جو بہ ٿرين وٽ پنهنجو منفرد طريقو آهي، جو ڪڇيءَ سان مشابهہ آهي. آچار کي آچاريو، سومار کي سومارِيو، ٻچل کي ٻچو، ٻچيو ۽ ٻيجل کي ٻيجليو- ايستائين جو محمد نالي کي بہ مامون، ماموڙو ۽ مامديو ڪري اچارين. ضميرن ۾ پنهنجو کي پانجو، صفتن ۾ بہ لاڙ سان هڪجهڙائي آهي. چڱو کي چون ڪاشو. ڪمتر کي چون لانئون. ٿر ۾ فعلن جي صيغي ۾ بہ هڪ منفرد سرشتو رائج آهي. اُن هيٺ مقامي صورتون نهن ٿيون. ماضيءَ جي صيغي ۾ آڏيو، ٻڌو، ماريو ۽ ڦٽيو جون صورتون آهن: اڏاٿو، ٻڌاٿو، ماراٿو ۽ ڦٽاٿو. ويو بجاءِ چون وَهيو. مثال: هو وڃينءَ ٽاٽي وهيو مِنيءَ. ٿر کي مقامي لفظن جو هڪ چڱو ذخيرو پنهنجو آهي. مثلاً:

سانيڪو	سٺ ٻُرهہ اونهون ڪوه
پاروڙي	ڪتي
دونس	ڪنگهہ
تونس	اُڃ
چس	مزو
آرساٿو	سُستي
ڦدولي	اجائي ڳالهہ
آهار	ڪاڏو
ٿاجا	جاءِ اوطاق
سَل	ٺُنگ
ساڏوهي	چار- ڪبڙ
ڊائي	وعدو پروگرام
اُٺو	وٺو

انهيءَ کان سواءِ بہ ٽري ادب ۾ لوڪ گيتن ۾ رائچند، منگهارام اوجها، محمد عثمان ڏيپلائي، محمد عثمان اديب، ثريا سوز ۽ ٻين اديبن ٽري ماڻهن ۽ ٻوليءَ لاءِ گهڻو ڪم ڪيو آهي.

لاسي محاورو:

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو ڪتاب "ٻيلاين جا ٻول"، لس جي محاوري ۽ ادبي ذوق لاءِ هڪڙوئي بس آهي. ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو: "ٻيلي جي ٻولي پنهنجي جاگرافيائي بيهڪ موجب مختلف زبانن جي ميزبان ٿي رهي آهي. انهيءَ ڪري منجهس لغوي جاذبيت جهجهي آهي (13). لس ٻيلي جو (لاسي) محاورو پنهنجي ڏکڻ واري لاڙي محاوري سان ڪنهن حد تائين ربط ۾ آهي؛ پر تہ بہ هن ۾ اڪثر رواجي حرڪات کي وڌايو وڃي ٿو. "نہ تہ" کي "ناتي" ڪري ڪم آڻجي ٿو. جيئن ڪبير شاہ ٿو چوي:

ڪا ڪَل پيبم ڪانہ وڃڻ جي
ناتي هوت آءٌ هوشاري هئي (14)

ڪبير شاہ، سنڌ جو شاعر هو ۽ هتان کهي ٻيلي جي شاعر شيخ ابراهيم سان مارڪو (معرڪو- مقابلو) ڪرڻ ويو هو. لاسي محاوري ۾ بہ اوسرڳائي موجود آهي. 'تنهنجي' بدران 'توجو'، 'ٻاجهہ' بدران 'ٻاجَ' چون. ڪن لفظن ۾ زائد نون جو آواز ڪين ٿا. 'ساجهر' بدران 'سانجهر' ۽ 'ستر' کي 'سنتر' چون. 'و' ڪن لفظن ۾ "ب" سان بدلجي ٿو ۽ ائين وينو بدران ٻينو چون. 'ي' بہ اڪثر 'ج' ۾ بدلجي. جيئن ياد بدران جاد چون (لاڙ ۾ زاد بہ چون). يتيم کي جتيم چون. اهو بہ لاڙي محاوري ۾ آهي. اڪثر 'ذ' بہ 'ج' ۾ بدلجي ٿي. مثلاً ذات کي جات چون. (ويندي ڏانهن پرين، جُتي جات نہ پائيان_ شاہ لطيف).

فارسي لفظ چشم کي شاعرن چم ڪري ڪم آندو آهي. چمڙي جي مشڪ ۾ پاڻي وجهن تہ اُن کي اوئي چون، جي ڪير وجهن تہ ان کي ايزڪ چون (15). لاسي محاوري جون ڪي نحوي خوبيون، بلوچستان جي سنڌي محاورن سان ملن ٿيون، جن ۾ ڪيتراڻي فراڪي ۽ بغدالي اچي وڃن ٿا.

مخصوص لفظ هن محاوري جي انفراديت کي ظاهر ڪن ٿا. ڪي لفظ معنيٰ سميت هي آهن:

اُسٽ	لسي
اِجون	قتل لسي
تَسُو	ذرا
پانڊو	بهادر
پانواٽو	مقابلو
چمر	ڪڪر
ساپُرس	چڱو ماڻهو

سَلو	پيچرو
مَزار	شينهن
منگتي	ڏيڏري
پيداوار	مشهور
ڏاڄ	فصل
ڇيهه	کنوڻ
ڇيهل	هَرڻ
ڪُڙهو	همت وارو
اِئِي	ٻڪري
اَچڻ	اٿڻ
آگارڻ	خرچ ڪرڻ
تَر	تڏهن
ڇيرو	باهه
خاصو	چگو
ماهندا	مهندان-اڳيان
پي ما	پيءُ ماءُ
هستي	ننڍو پلاڻ (اُٺ جو)
گورم	ڍڳين جو ڌڻ
ڪيراگ	اهو ڌڻ جنهن ۾ رڍون ڪان ٻڪريون گهٽيون هجن
سَرچو	سائو- آباد
اَرچو	ڏکيو، سڃو ۽ ذُليل
لوهيون	ڪلون
وانر	باندر
گيڙو	برسات
واندا	واندا، بي اونا
مُهرڻ	وهٽ جو پاڻي پيئڻ
ميڙياند	کير جي ڏهائي
مَر	ميراڻ
پُڄَ	ڪپڙا، لٽا
ڇيچ	پيٽ
هڏ پينو	هڏ گٺل
اَڌوکر	جبل جا اڌ ڪپر
گڊو	سور
ماڇاند	واڙو
جهکون	پوڙهيون، اَيريون

اوجا	ڏاس مان نهيل فراسيون
جول، گريٽا	ڏاس مان نهيل ڳوٺيون
مُرنيون	ڪٺيون
ڳَج	گهنج
ڳم	نشو ڊؤ
پزو	ڄمڻ وقت ڏنل خوراڪ
اُڪورو	ٻاڪرو
پاهو	ريڊو
پَهون	ٻڪريون
ڪُوڪيون	ننڍي پڇ واريون رڍون
بڊي	ڳوٺري
ٻَٽا	ڍڪ
ڏڙڪي	رلي
مائي	واقعي جا يادگار
ننڌ	بخيل
ٿَمڻ	لڪائڻ
ٽاڏ	ڳئون
نمرو	تندرست

شعرن، ڳجهارتن ۽ لوڪ ادب جي صنفن ۾ لاسي ۽ ڪوهستاني لفظ گهڻو استعمال ٿيا آهن. شاهه جي هيءَ وائي لاسي محاوري جو هڪ منفرد مثال آهي.

وسان ٿي وياس، لڳم ٻاڻ ٻروچ جو
پُرزا پب ورن ۾، ٻٽون ٿي پياس،
تن پڻ ڪاڍو ڪيچ ڏي، توٽي ماءُ مُياس،
ٻاڻ وڃايم پير ٿي، چٽي آءٌ چٽياس،
هيڏي شهر ڀنڀور ۾، نه ڪو پيءُ نه ماس،
پيم وچ وصال ۾، سنجهي آءٌ سُتياس،
الا اُن مَ وسران، ڏٺي جن جِياس،
پيس ور وصال جي، جانڪيتان جيندياس،
اُديون عبداللطيف چئي، محبن سان ملندياس.

شاهه جو رسالو(علامہ آءِ آءِ قاضي) داستان ڏهون، وائي نمبر 2،
سُر حسيني، صفحو نمبر 552

موجوده سنڌ کان ٻاهر جا ننڍا محاورا:

اِها هڪ مڃيل ڳالهه آهي ته سنڌ ماضيءَ ۾ پنهنجي موجوده ايراضيءَ کان وسيع هئي. اُن ڪري پلسي وارن علائقن ۾ به سنڌي زبان موجود

هئي. مختلف ايراضين ۾ سنڌي زبان موجود رهي آهي. انهيءَ سلسلي ۾ لاسي محاوري جو جائزو وٺي آياسين. لس ٻيلو سمن حاڪمن جي هٿ هيٺ رهيو آهي. شاعرن جي به ڳالهه ٿي آئي پر حڪمران به سنڌي ڳالهائيندڙ هئا. ان ڪان سواءِ بلوچستان جي مختلف حصن ۾ سنڌي مادري زبان طور رائج آهي. ڀاڳناڙيءَ ۾ سيد رکيل شاه هڪ وڏو شاعر گذريو آهي. سبي خطي ۾ به سنڌيءَ جا مختلف محاورا موجود آهن. انهن جي باري ۾ داد محمد خادم بروهي پي ايڇ ڊي لاءِ 1084ع ۾ مقالو پيش ڪيو. هن مقالي جو عنوان آهي: "سبي خطي ۾ سنڌيءَ جي مختلف محاورن جو مطالعو". هن ايراضيءَ ۾ فراڪي ۽ ڪيتراني محاورا رائج آهن. ڊاڪٽر داد محمد، فراڪي تي تفصيل سان لکيو آهي. سبيءَ ۾ هڪ ماڻهوءَ ڪان پڇيم ته ڪير آهين ته جواب ڏنائين ته ٻٽي پٺاڻ. ٻوليءَ کهڙي ڳالهائيندا آهيو ته چيائين ته اهائي جيڪا ڳالهايان پيو. هي محاورا ڪراچيءَ ڪان اتر لس ٻيلي ۽ سبيءَ تائين پکڙيل آهن. فراڪي ۽ ڪيتراني ٻين ننڍن محاورن ڪان وڌيڪ ايراضيءَ ۾ رائج آهن.

فراڪي محاورو:

هي سبيءَ سان واسطو رکي ٿو. هن کي وطني ۽ ملڪي به سڏين ٿا. هن جي ايراضيءَ بابت ڊاڪٽر داد محمد خادم لکي ٿو: "سبي، سنڌ جي سرحدي شهر جيڪب آباد ڪان اٽڪل هڪ سؤ ميل اتر اولهه ۾ آهي. اڳوڻي ڊويزن جي حساب سان هن ۾ سبي، ڪڇي، نصيرآباد، ڪوهلو ۽ ديره بگٽي جا ضلعا شامل هئا. هتان جا نوي سيڪڙو ماڻهو سنڌي مادري زبان طور ڳالهائيندڙ آهن. سبيءَ جي هن محاوري تي نالي پوڻ جو سبب ڄاڻائيندي ڊاڪٽر داد محمد لکي ٿو:

"هي لفظ فراغ (وسيع) مان ورتل آهي ۽ وسيع علائقي ۾ رائج آهي. وقت گذرڻ سان سرائيڪي، بروهڪي ۽ پناڻڪي جي لفظي اثر هيٺ فراڪي سڏجڻ ۾ آيو (17). "بقول ڊاڪٽر داد محمد هي محاورو سبيءَ جي چوڌاري ڍاڍر تلي، ڪڙڪ، مال، صافي ۽ مزري ۾ به موجود آهي (18).

اُن سان گڏ جهل مگسي، روجهاڻ جمالي ۾ مگسي، جمالي، خاڪواڻي ۽ رئيساڻي قبيلا به سنڌي ڳالهائيندا/ ڄاڻندا آهن. روزانه ڪاروبار جي عام زبان به سنڌي (فراڪي) آهي. فجڪ ڳوٺ جا پناڻ پشتو سان گڏ سنڌي به ڳالهائيندا آهن (19).

اڪثر ويڻن جو تلفظ فراڪيءَ ۾ تبديل ٿئي ٿو. فوٽو مان ڦوٽو ۽ آزاد مان آزات، ته زنجير کي جنجير، رواج کي رواز ۽ مبارڪ

ڪي مبارڪ چون. سُر آوازن ۾ آخري حمزي جو اُچار گهٽائي ختم ڪري ڇڏين ٿا. جيئن ماءُ- ما، ياءُ- يا ۽ بچاءُ- بچا چون.

وسرڳ ڪي بہ اوسرڳ ڪري اُچارين. جيئن: آهستي بدران آستي، اهڙو بدران ايڙو ۽ گهر ڪي گر چون. لاڙيءَ ۾ بہ ائين آهي. معياري جي اڪثر لفظن ڪي ي مان ڦيرائي حمزي ۾ ڪندا آهن، جيئن:

ٿيا	ٿئا
ٿيو	ٿئو
ولايت	ولائت
ڪٽايو	ڪٽائو
ٻُڏايو	ٻڏائو
وڻايو	وڻائو.

اُن ڪان سواءِ اُتر جي محاوري وانگر ٽ ۽ ڊ ڪي ٽ ۽ ڊ ڪري اُچارين. مثلاً ڊڪائڻ ڪي ڊڪائڻ، ڊگو ڪي ڊگو ۽ ٽپڙ ڪي ٽپڙ چون. واحد مان جمع ٺاهڻ لاءِ بہ سِري جي محاوري وانگر 'آن' پڇاڙي ڳنڍيجي ٿي. مثلاً: عوج (عوجان)، موج (موجان)، قبر (قبران)، خبر (خبران)، ڪوڏر (ڪوڏران) ۽ ڪوڪ (ڪوڪان).

فعل ماضيءَ مان يِ حذف ٿئي ٿي. جيئن پڙهيو بدران پڙهو، لکيو بدران لکو چون. فعلن ۾ /د/ حذف ٿئي ٿي. مثلاً: لکندو ڪي لکنو ۽ پڄندو ڪي پڄنو. اِن ڪان سواءِ خالص ضميرن جا اُچار بہ فراڪيءَ ۾ هن ريت آهن:

<u>معياري</u>	<u>فراڪي</u>
اِهو	ايهو
اُهو	اوهو
اُهي	اوهي
توهان	توئان
هُنَ	هُڻ
اُنهيءَ	اُڻي
اُنهن	اُڻن
پنهنجو	پانجو
منهنجو	مينجو
اُن	اُڻ

نون غنو بہ ڪن لفظن ۾ شامل ڪن.
جيئن:

شوق	شونق
غوث	غونث
ڪپهہ	ڪپنهہ

ڪي معياري سنڌيءَ جا جملا فراڪيءَ ۾ هن ريت ڳالهائجن ٿا:

معياري- وري ڪيڏانهن پيو وڃين؟
فراڪي- وت ڪيڏي وينو پئو آن؟
معياري- ڇا پيو ڪرين؟
فراڪي- ڇا ڪنو پئو آن؟
معياري- آءٌ ماني کائي رهيو آهيان.
فراڪي- ما ماني کائنو پيو آن.
معياري- لعلو پڙهندو هو.
فراڪي- لعلو پڙهنو پئو هو.

۾ هڪ محاوري ۾ چوڻيون، پهاڪا ۽ اصطلاح وغيره هوندا آهن. فراڪيءَ ۾ به اُهي گهڻي تعداد ۾ ملن ٿا.

ڪيتراني (مختصر تعارف):

هي محاورو بلوچستان ۾ لورالائي ايراضيءَ ۾ بارکان ۾ ڳالهايو وڃي ٿو. هن جون پاڙيسري زبانون بلوچي ۽ سرائيڪي آهن. ڪيترانيءَ تي بقول ڊاڪٽر داد محمد پشتو جو اثر نمايان آهي (20). هن محاوري جي نسبت ڪٿياڻ قبيلي سان ڇئي وڃي ٿي. هي سمات جي ذات آهي. روايت آهي ته ڪٿياڻن جو اصل تعلق افغانستان سان آهي. بلوچستان ۾ رهڻ ڪري بلوچ سڏايائون. سنڌ ۾ آباد ٿيا. سندن وڏو بهادر خان سنڌ مان لڏي لورالائي ويو سندس نالي پنيان بارکان مشهور ٿيو. ڪٿياڻ بگڙي ڪتران- ڪيتراني ٿيو. هي محاورو صرف و نحو جي آڌار تي نهايت دلچسپ آهي.

حوالا

1. چنڊ، محمد عمر. لسانياتي جاگرافي ۽ ٻوليءَ جون آراڏايون، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، 1985ع ص 27
2. Marid Pei & Gaynor, Dictionary of Liguistics, New York, 1954, P. 56.
3. جيٽلي، مرليڌر (ڊاڪٽر) مقالو: "سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ تي ٿيل ڪوجنا" ساهتڪار مهاراشٽر راجيه ساهت اڪادمي ممبئي، 1988ع، ص 29
4. Jones, D. An outline of English Phonetics, Combridge, 1960, P. 11
Hocbett PP.473, 474 & 477.
5. Robins, R.H. General Linguistics. (an introductory suvey), Longman London, 1964, P.57
6. Bloomfield, L. Language. New York, 1976, P. 321
7. Robins — PP. 58-59

9. ڀيرو مل. سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، ص 16
10. ايضاً — ص 113
11. ايضاً — ص ص 117-118 ۽ 119
12. ايضاً — ص 151
13. بلوچ، نبي بخش خان (ڊاڪٽر) ٻيلاين جا ٻول
زيب ادبي مرڪز حيدرآباد،
1970ع (ٻيو ڇاپو) ص 74
14. ايضاً — ص 72
15. سمون، الهڇايو. سير ڪوهستان، سنڌي ادبي
بورڊ حيدرآباد 1959ع، ص 33
16. خادم، داد محمد (ڊاڪٽر). سبي خطي ۾ سنڌيءَ
جي مختلف محاورن جو مطالعو قلمي، 2 3
17. ايضاً — قلمي، ص 5
18. ايضاً . ص 5
19. ايضاً — ص 19
20. خادم، داد محمد. ماهنامه پيغام، مقالو: "سنڌي ٻولي ۽ اُن جا محاورا."
فيبروري 1988ع، ص 21.

لاڙي محاورو

لاڙي محاوري بابت سنڌيءَ ۾ پهرين ڪاڪي ڀيرو مل مهر چند پنهنجي ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" ۾ لکيو. اُن ۾ هُنَ لاڙ پٽ جي ماڻهن جي اصل وطن جي ڳالهه ڪندي هندن جي ٻوليءَ ڪي خاص طور ڪڇي ٻولي لکيو ۽ اُن وقت جي لاڙي ايراضيءَ بابت به لکيو: سنڌ جو ڏاکڻو پاڱو، جو وچولي جي هيٺان آهي ۽ وچي سمنڊ سان لڳو آهي، سو لاڙ سڏجي ٿو. لاڙ جا ٻه پاڱا آهن: هڪڙو حيدرآباد ضلعي وارو لاڙ جو بدين ٽنڊي باڳي ڪان هلي بلڙي شريف تعلقي ڳوني تائين آهي. اُتان ڪوهه ڏيڍ پري ميرپور بٺوري تعلقي جي جهوڪ شريف (ميران پور) ۾ شاهه عنايت صوفيءَ جي درگاهه آهي. انهن ٻن نامور درگاهن جي وچ ڪان وٺي ڪراچي ضلعي جو سمورو ڏاکڻو پاڱو جو ڪيٽي بندر ۽ ڪراچيءَ طرف لڙي اچي سمنڊ سان لڳو آهي، سو ڪراچي ضلعي وارو لاڙ آهي (1)." هاڻي ضلعي وار صورتحال ٻي آهي، پر ايراضي ساڳي آهي، حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ مان بدين، ٺٽو ۽ ٻيا ضلعا ٺهيا آهن. اُن ڪان سواءِ ڪاڪو ڀيرو مل اِهو به لکي ٿو تہ اسان جا ڪيترا ماڻهو لاڙ جي ٻوليءَ تي کندو (ٺٺولي) ڪندا آهن (2). اُهو شايد اُن ڪري جو لاڙ جي ٻولي معياري محاوري ڪان گهڻو ڦريل آهي ۽ هڪڙي ڇيڙي تي آهي. اٿين ئي ٻئي ڇيڙي تي جيڪي به محاورا آهن، سي به معياري محاوري ڪان گهڻو ڦريل آهن.

ڪاڪي ڀيرومل جي خيال ۾ لاڙي محاوري جو درجو گهٽ ليکيو وڃي ٿو (3). اُن لاءِ پاڻ لکي ٿو: "حقيقتون لاڙ ۾ رڳو هندن جي ٻولي ڪڇي آهي، جو انهن مان ڪيترا لاڙ جا اصلوڪا رهاڪو آهن. اصل رهاڪو دراوڙن جو اولاد آهن ۽ اُهي اوڏ، ماڱر ۽ ٻيا مهاڻا آهن (4)." ملبار ۽ ٻين ڏکڻ اوڀر وارن علائقن سان اچ وڃ ۽ واپار خاطر رابطو رکندا آيا (5).

هتي دراوڙن جي ڳالهه ڪئي وئي آهي. هي لفظ درامڙ/ ترامڙ/ تامل جي صورت ۾ اسان جي اڳيان آيو آهي. اُن جو بشپ ڪالڊويل، دراوڙ ٻولين جي گرامر ۾ ذڪر ڪيو آهي. لاڙي محاوري تي دراوڙن جي زبان جو اثر آهي. ڀيرومل اهڙو ذڪر ڪيو آهي (ص ص 125- 126). اهڙي طرح لاڙيءَ تي داردي ٻولين جي اثر جو ذڪر به ڪيو اٿس (ص 128). اُن اثر جي واضح نشاني اوسرڳائي آهي؛ جا لاڙيءَ جي اُچارن ۾ چٽي بيٺي آهي. پت ڪي بت، گهر ڪي گر، گهوڙي ڪي گوڙو چون. اهڙا ٻيا مثال اڳتي ايندا.

لاڙي محاورو سنڌيءَ جو هڪ جدا ايڪو (Unit) آهي. هن ڪتاب جو ليکڪ لاڙ (بدين ڏکڻ) جو رهاڪو آهي. ناناڻن جي حوالي سان جهوڪ، بلڙي ۽ ٻنوري سان بہ تعلق رهندو اچي. عملي طور لاڙي محاورو ڳالهائيندڙ آهي.

محاوري جي اندروني فرق ۾ ماڇر، جاتي، شاهبندر، کاري ۽ ڪڪرالي جا ننڍا محاورا (Sub-dialects) بہ آهن. اِن ريت بدين جي پسگردائي وارو ننڍو محاورو ماڇر وغيره کان مختلف بہ آهي. پيرومل اوسرڳائي جا مثال ڏنا آهن ۽ ٻيا مثال ڳالهائيندڙن جي ٻوليءَ ۾ نمايان آهن. داردي ٻولين جي رابطي جي ڪري گسڪيدار آواز اوسرڳ ڪري اُچارجن ٿا.

ڪي سُر آواز (Vowels) ننڍا ڪري اُچارجن ٿا. مثال:

لاڙي	معياري
ڪيئون-ڪئون	ڪيائون
چئون	چيائون
چئين	چيائين
ڪئون	ڪنيائون

ڪن اسمن ۾ اُن جي اُبتڙ سر آواز وڌيل هوندا آهن:

لاڙي	معياري
حجام	حجم
نراڙ	نرڙ
ڪنيار	ڪنڀر
لوهار	لوهر

لاڙي محاوري تي ٻين ايراضين ۾ اچڻ وڃڻ جي ڪري انهن محاورن جو بہ اثر آهي، ميڊيا جي ڪري هاڻي ڪنهن حد تائين معياري محاوري جو نمايان اثر بہ آهي. هاڻي اُتر ۽ سنڌ جي ٻين ضلعن جا ماڻهو لاڙ ۾ رهڻ بہ لڳا آهن.

لاڙي محاوري ۾ ڪن لفظن ۾ صنعت تقليب بہ موجود آهي- جنهن مطلب ڪي مطبل ۽ لعنت ڪي نالت چوڻ. صرف و نحو جي آڌار تي ڪي پهلو آهن، جن ڏانهن ڌيان ڏيڻ کپي. مثال طور لاڙ جا ماڻهو تڪڙ ۽ ٻنا جهيل جي ڳالهائين. اِن لحاظ کان اُتر جي اُچار جي ابتڙ ڳالهائين. اُتر جي اعراب پيش بدران لفظ جي پڇاڙي زير ۾ تبديل ٿئي ٿي. اُن جا ڪي مثال هي آهن:

لاڙي	اُترادي
اڄِ	اڄُ
وڄِ	وڄُ
ويهہ- ويهِ	ويهُ
ڪتابِ	ڪتابُ
گهرِ	گهرُ

ڪي اسم گرامر ۾ هڪ ئي اُچار رکن ٿا. جھڙوڪ:
رڏ ۽ ميڙ وغيره. اهڙي طرح اسمن فعلن، عددن ۽ لاڙ جا اُچار اُتراديءَ کان مختلف آهن. ضميرن ۾ به اوسرڳائي ظاهر آهي. جئن ته: جنهن، تنهن، ڪنهن بدران چون جين، تين، ڪين. تنهنجو، منهنجو، جنهن جو بدران چون تونجو، مونجو ۽ جينجو. اوهان ۽ توهان بدران چون آن ۽ توان. اوهانجو بدران آنجو.

اهڙي طرح لاڙ جي نرالائي هر پهلوءَ ۾ آهي. ڪيترا لاڙ جا منفرد لفظ به آهن. محاوري کي سمجهڻ لاءِ لاڙي لفظن جي ذخيري جو قدري تفصيلي اڀياس ڪرڻ کپي.

حوالا

1. آڏواڻي، ڀيرو مل مهر چند. سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، سنڌي ادبي بورڊ، 1956ع، ص 121
2. ايضاً — ص 121
3. ايضاً — ص 122
4. ايضاً — ص 123

ايضاً — ص 123- 126

لاڙ جي چونڊ لغت

ڪنهن بہ زبان جي مختلف محاورن ۾ لفظن جو هڪ مخصوص ذخيرو هوندو آهي. مون اهڙن لفظن کي اندازاً ڇاليهن سالن کان پئي گڏ ڪيو آهي. اُهي مون فقط بدين ضلعي جي موجوده حدن مان گڏ ڪيا آهن. اُنهن مان ڪن جو دائرو محاوري جي بين ايراضين تائين بہ وسيع آهي تہ ڪي لاڙي محاوري جي حدن کان ٻاهر بہ ملندا. لفظن جي هن ذخيري جي آخر ۾ هڪ ضميمو بہ شامل آهي. ڪن لفظن جي معنائن ۽ بناوتن بابت بہ تحقيق ڪبي تہ دلچسپ نتيجا ملندا.

زبان ۾ اصلي معنيٰ جي تبديليءَ جا ڪي دلچسپ مثال ملن ٿا. 'درويش' لفظ جي اصل معنيٰ تہ ظاهر آهي، پر وقت گذرڻ سان هن لفظ جو مفهوم بڻيو آهي: 'ويچارو سادو ماڻهو' يا 'ڳوپ'.

'انجام' معنيٰ آخري نتيجو، ان جو ضد آهي آغاز. پر سنڌيءَ ۾ انجام معني 'وعدو' يا ڪڏهن ڪڏهن 'ٻچڙي ٻچاڙي' ۽ 'عاقبت' بہ معنيٰ ونجي ٿي. لاڙي تلفظ 'آجام' اٿس. معنيٰ وسيع ٿيڻ ۾ ائين ٿئي ٿو، جو ڪنهن تخيلاتي مناسبت سبب، ڪو لفظ ٻئي لفظ لاءِ ڪم اچي ٿو. جهڙوڪ سُني گوشت لاءِ حُلواڻ، حالانڪ، حلواڻ ڳاڙهي ڪپڙي کي چئبو آهي.

نين شين جي ايجادن سان ڪي نوان لفظ پنهنجي محدود معنيٰ سان زبان ۾ داخل ٿين ٿا، جن ۾ ڪپڙن جون ڊزائنون، موٽر گاڏيون، خوشبويات ۽ ٻيو ڪيترو مشينريءَ جو سامان اچي وڃي ٿو. اهڙي طرح آيل لفظ ڪن حالتن ۾ ڳم بہ ٿيو وڃن ۽ انهن جي جاءِ تي وري نوان لفظ اچن ٿا. ڪي لفظ رڳو شعر ۾ ئي ڪم اچن ٿا، جهڙوڪ: واڍوڙيا، مُنڌ، مَڌ، مئي، ساغر، مُشڪِ ختن، چشمِ آهو، اَسير ۽ ڪمند وغيره.

ڪيترن لفظن جي معنيٰ جو دائرو بلڪل محدود هوندو آهي، بلڪ ائين چئجي تہ اُهي خود ساخت ۽ جڙتُو لفظ تمام محدود علائقي ۾ ڪم ايندا آهن. مثال طور سنڌيءَ ۾ 'اَتيت' ان ماڻهوءَ کي چئبو آهي، جنهن وٽ ڪجهہ بہ نہ هجي. جئن 'ٻڪيو اَتيت'. جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ کي اولاد نہ هجي تہ ان کي 'نانگو' چون، ڪو ماڻهو ڪپڙين لٽين نهيل نہ هجي ۽ بنهہ غريب هجي تہ ان کي 'اَپالو' چون. اهڙن لفظن جي معنيٰ ۽ مفهوم ۾ باريڪ بينيءَ سان تميز ڪري سگهبي ۽ اظهار خيال جي صفائي توڙي لفظ جي ٺُر استعمال جي خبر پوندي.

محدود دائري ۾ معنيٰ جو ڦرڻ ڪن لفظن سان خاص طور لاڳو ٿئي ٿو. مثال طور ڪاڏي پيتي جي اِشتها لاءِ 'ٻڪ' ۽ 'اُڃ' چئبو، پر

بيٺڙي ۽ حقي چڪڻ جي طلب ٿئي تہ ان کي ٻاڙ چئبو. اڪثر (لاڙ ۾) چانهہ گهٽي پيئڻ واري لاءِ چون: 'فلاڻو چانهہ جو ٻانڊاڻي آهي'.

هڪڙي معنيٰ لاءِ بہ ڪيترا لفظ استعمال ٿين ٿا. جيتوڻيڪ اُهي ادبي ڪتابن ۽ اخبارن رسالن ۾ نظر ڪونہ ٿا اچن. مثال طور لاڙ جي عام گفتگو ۾ 'ٻوئي تي پنيان پوڻ'، 'پانگوري پارڻ' ۽ 'پندي پارڻ' ڪم اچن ٿا. جن جي معنيٰ آهي تہ اصرار ڪرڻ ۽ زور پرڻ (To Insist). ڪنهن جي پنيان ضد ڪري وري ساڳي ڳالهہ چوڻ يا مڃائڻ لاءِ زور پرڻ جو مفهوم مٿين لفظن مان واضح ٿئي ٿو.

هر شاهوڪار ٻوليءَ ۾ مختلف شين لاءِ گهڻي تعداد ۾ لفظ موجود هوندا آهن. سنڌيءَ ۾ ڪاٺيءَ جي لڪڻ جو مثال ڪٺي ونو تہ اهو صاف ظاهر ٿيندو تہ سنڌيءَ ۾ خاص طور لاڙي محاوري ۾ اها خصوصيت بہ موجود آهي. 'لڪڻ' چوڻ سان هڪڙو مفهوم ذهن ۾ اچي ٿو. 'تلهڙ' وري اهڙي وڏي لڪڻ کي چئبو آهي، جيڪو وڻ مان تازو وڍيل ۽ لچڪڻو هجي. سُڪل ننڍو لڪڻ 'ٻانٺو' سڏبو. چار مان پٽيل ننڍي ۽ سنهي ٻانٺي کي "چامڪ" سڏبو. 'چانيو' وري اڻ — سوئيل چامڪ کي چئبو. قدري ٿلهي ٻانٺي، کي 'ڏڪو' چئبو، ان ڏڪي جو هڪ پاسو مٿي، وارو هجي تہ ان کي 'گهوباٽو' چئبو. اهو شڪاري ڪاتر سان ڳڏ شڪار لاءِ کڻن ۽ چور بہ ڳپل گهوباٽا پاڻ سان کڻن، وڏي ڏڪي کي ڏنبو چئبو. خاص قسم جو ڏنبو ٽاڏل گهوٽڻ لاءِ ڪم اچي. اهڙي طرح مولڙو، مُهري، چابڪ، ڪاتر، سوٽنو، ڳن ۽ ڪڙياري لٺ بہ انهيءَ سلسلي ۾ اچي ٿي.

اهڙيءَ طرح ٻارن کي پرچائڻ لاءِ بہ ڪيترا لفظ ڪم اچن ٿا. مثال ٽاڏارڻ، نڳارڻ ۽ ماترائڻ جي معنيٰ ۾ ڪو گهڻو فرق ڪونهي.

ڪي لفظ لاڙ ۽ اتر ۾ معنيٰ جو دلچسپ فرق ظاهر ڪن ٿا. 'آڏو' اتر ۾ 'سامهون' جي معنيٰ ۾ ڪم اچي ٿو ۽ لاڙ ۾ معنيٰ آهي: اهو جيڪو سامهون نہ هجي، اوٽ ۾ هجي. شعرن ۾ هن لفظ جون مختلف معنائون ظاهر ٿين ٿيون:

1. آڏا ڏونگر ڏاڪڙا، ٽُڪَر ۽ ٽوڙا (حمل)
2. آڏو ٽڪرتر، متان روهہ رتيون ٿئين. (شاهہ)
3. آڏا ڏونگر لڪيون، ٻيون سوريون سُڄن سيل. (شاهہ)

گفتگو ۾ بہ 'آڏو' جدا جدا معنائن ۾ ڪم اچي ٿو:

1. آڏي پڇا Cross Examination
2. آڏا جواب ڏيڻ = پورا جواب نہ ڏيڻ، هڪ جو ٻيو جواب ڏيڻ
3. آڏ- وڏائي غرور.
4. آڏو = (ڦڏو) ونگو.
5. فلاڻا پاڻ ۾ آڏا (وڙهيل) آهن.

چونڊ لُغت

الف

آترويلا = اُبهرائي، تڪڙ.

آجڪو = آجو، مثال: جنهن ۾ پيو ڪير به پائيوار نه هجي.
'اوچڻ گهرجي آجڪو، جهوپڙ سهي نه سيءَ' (شاهه).

اَجڪو = ڏکيو،مشڪل. آجڪو ڪم.

اَچت = بلڪل نئون. مثال "اَچت ڪپڙو يا تاڻءُ".

آڌو = انديشو، فڪر، ڳڻتي.

آڏڻ = مالش ڪرڻ. خاص طور 'پيٽ آڏڻ'

آسابُند = محبت، اڪين جو ڏؤ. جهڙوڪ: اولاد اڪين جو آسابند آهي.

آلوڙي = تازي وئايل مينهن (يا ڳئون وغيره)

آنيار سانيار= آمهون سامهون.

آهت = اناج جي جنس ڏيڻ سان ڪاريگر ڪان نهيل مال وٺڻ. پهاڪو: 'وڙهيا واڍا' اَڙيا آهتي'

اَبالو = غريب، جنهن جي غربت جو اندازو ڪپڙي لٽي مان لڳائجي.

اُباهين = بار ڪنگهندي بُڏي وجي ته اُن کي 'اُباهينءَ پوڻ' چون.

اَبڏي = ڪيتو، رسامو — خاص طور بار جو ڪيتو ۽ تيسو.

اَيامَڻ = ديڳڙي يا ڪُني ۾ اُيام اَچي، جيڪي پيل هجي سو باهه جي تپش ڪان متي اچي يا هارجي وجي. پهاڪو "سڪٽي ڪُني گهڻو اُيامي" (Empty vessel thunders much)

اَپاڪ= لوچتو، ڪنهن کي ڏڪ لڳي وجي ته چون 'اپاڪ ڏڪ لڳي ويس' يعني ڪنهن جاٽي بجهي ڪونه هنيو.

اُپٽَڻ = ڪولڻ، پٽڻ.

اُپراسو = اُپت، ڪمائي، Income.

اَتيت = جنهن جو ڪير به نه هجي ۽ خود به چڱو ڀيڻل ماڻهو نه هجي، بکيو اَتيت.

اُنور= وڏو. ڍڳي يور جي عمر جي لحاظ ڪان ڪٽ.

اُجاترو= معمول کان ٻي طرح، ڪو ماڻهو اُبهرائي ڪري ته اُن کي به اُجاترائي چون.

آرو = ٻني، جنهن کي هڪ سال اُئين ڇڏي ڏجي ۽ آباد نه ڪجي.

آرهو = ناراض ۽ رنج، ناخوش (ضد: سَرهو).
اُرڪُر = فڪر (ٻيو اُچار : اُرڪر).
اَرڪَ = ڪري يا پرهيز نہ ڪندڙ، والي رسج وهلو، ارڪ ٿيا انسان، (شاه).
آڙيڪاپ = حرفتي، چالاڪ.
آگلو = گدلو (مونث: اگلي).
اُلڪو = ڳڻتي، فڪر، Anxiety
اُلهڻ = لهڻ، سج جو الهڻ، 'سج لٿي ' بدران سج اُلتي' بہ چون.
اُلِي = تونس، گهٽي اَڄ ڪير گهٽي لسي يا پاڻي پيئي تہ چون: 'اُلي آهيس يا رڃ تان لهي آيو آهي'.
اُلوڙڻ = اُڪوڙڻ، ڪِلو وغيره زمين مان ڇڪي ڪڍڻ يا ٻڌل رسو، واڻ وغيره کولڻ To untie.
'اُلوڙڻ نہ ڏئي، ور وڏائين ونجهہ کي (شاه).'
اُميري = چنل ڏاڳي کي خاص انداز ۾ ڳنڍڻ:
'چنن توءِ م چن، پاءِ اُميري اُن سين (شاه).'
اُنهمُون = بيحال، ٿڪل، ٻوڙي يا روئي بيحال ٿيڻ.
اُٿهُوند = ڪجهہ بہ نہ هجڻ ڪنهن کي پٽُو هجي تہ ان کي 'اُٿهوندو' چون. خاص طور ڪلوڙ مان مائون ٻارن کي 'اُٿهوندو' چون.
اوچَڻ = ڪپڙو، اجرڪ ۽ رلي وغيره، اوڍي سمهڻ لاءِ.
اوڏو = ويجهو، اوڏڙو بہ چون. نہ وڃي اوڏڙي گهر واري (مثال) کي اوڏا بہ ڏور، کي ڏور بہ اوڏا سپرين. (شاه)
اوراتَ = چڙهي وڃڻ. "سُونهن، پسي سانوڻ چئي، عمر ڪر نہ اوراتُ" (سانوڻ فقير)
اورَهُون = اوريان (ضد: پرهُون).
اوڙو = کوه جي پرسان مال کي پاڻي پيارڻ لاءِ ڏهہ- ٻارهن فوٽ ڊگهي کونڊي ٺاهين ۽ ان کي پاڻيءَ سان پري ڇڏين. (ٻيو اُچار: اُواڙو)
اولارَ = ڊگهي گڏيءَ جي پوئين حصي ۾ گهٽو ٻار هجي ۽ پانجاري اُچاري (مٽي) تي وجي. (ضد: داٻائون)
اولَ = يرغمال Hostage.
اول پَتَڻ = مراد آهي هيڏانهن هوڏانهن هلڻ يا دربدر ٿيڻ. ڪنهن کي هرويرو ڪٽي چڪر ڪاٽيندي ڏسجي تہ ان کي 'اول پتڻ ٿيڻ' چئبو. 'پتڻ' ڪنهن ڪئنال کي پار

اَڪرڻ لاءِ ڪم اچي ٿو. اول پتڻ ٿيڻ معنيٰ پتڻ کان هٽي توائي ٿيڻ.
الا اول م ان جا، بيڙا مٽي پيٽ (شاھ).

اولڙ = ڪم آيل ۽ چپيل گاھ.
اَنگو = ڦرن کي ڏانئڻ کان روڪڻ لاءِ وات تي ڪانين جو بوٿاڙو.
اونَ = ڳڻتي، فڪرمندي، اوسيئڙو
اونٽرو = شرارتي (ٻار) حرڪتي، چلولو.
اؤنري = ڪنهن کي ڪم جو اهڙو شوق هجي، جنهن تي ماڻهو ٽوڪ ڪن ۽ چون تہ فلاڻي کي اونري (ڪُني) ڪٽيو بيٺي آهي. يعني نقصان واري ڳالهہ کي چهٽيو پيو آهي.
اوھ = مال جي ٽڻن جي مڪمل حصي جي ظاهري شڪل صورت، 'وڏي اوه آئيون، پُنيءَ لائي ڦر' (شاھ).
اوهِي واهِي = ڏٺي سائين. نڌڻڪو اُهو جنهن جو نہ اُوهي نہ واهي!
اوهِڏَجَڻ = مينهن يا بيو ڪوبہ ڍور اَوتڙ يا اُيڪپري تان ڪري ڦلسي پوي تہ ان کي مال جو اوهڏجڻ چون.
اُهمال = بهانو. ڪي ٻار تپ جو اهمال ڪري اسڪول کان گسائيندا آهن.
اُڪرڻ = لنگهڻ، درياءُ اُڪرڻ، پار ڪرڻ.
اَڪ ڪارا ڪرڻ = ڪجهہ بہ نہ ڪرڻ! يا اونڌو ڪم ڪرڻ، ٽوڪ طور چون: "فلاڻو کهڙا اڪ ڪارا پيو ڪري)
اَڪَرَدو = آجو، نويڪلو، اڪثر سُنُون چون: 'ننهن کي گهرجي آجو اَڪردو گهر.'

ٻ

ٻان = توبهہ ڪرڻ، بيزاريءَ ۾ ڪنهن ڪم تان هٿ ڪڻڻ.
ٻاڻُو = جن "(خيالي جن") ٻار کي ڊيڄارڻ لاءِ چئبو آهي تہ 'ٻاڻُو پيو اچي'.
ٻانٺِ = خفت، گهڻو شوق. عام طور ڪنهن شئي جي گهڻي ڪاڻ ڪري چوندا آهن تہ فلاڻي کي ڪاڏي جي ٻانٺ آهي.
ٻَٺِ = تپش. ڪاڙهي جو ٻٺ يعني اُسَ، ڪنهن کي اُس ۾ وڃڻ کان روڪيندي چئجي 'ڪاڙهي جو ٻٺ پيو پري'.
ٻُجَ = گهاٽا وار (Shaggy long hair)، گهاٽن وارن وارو ڪتو هجي تہ ان کي 'ٻُجِر ڪُتو' چون.

بُجِڪو = ڳوٿرو، ڪپڙي جو ٿيلهو، جنهن ۾ عورتون اڳڙيون وغيره رکن، چوڻي: حليمان جو بجڪو ڪٽي ويا ڇهه چور .....الخ.

بَرڪَتَ= ڳائيندو ڪندي اڪثر 'هڪ' بدران 'برڪت' چون، (پيو اچار 'برڪت')

بَڙادو = هَل بغادو، ڳوڙ، وڏ- واتائي.

بُڳا = ڦر ڏاڻ وقت ٽڻن کي دؤنداڙي تہ ان کي بُڳا هڻڻ چئبو.

بوڻ = (تپ جي) ٿورڙي حرارت.

بِلاتو = بلائتو، قابو ۾ هٿيڪو.

بِلو ڪرڻ = بندوبست ڪرڻ پورائي ڪرڻ، مثال 'پئسن جو بلو ڪرڻ'، مالَ جو بلو ڪرڻ 'ڪو ڪم ڪنهن جي بلي (نمي) ڪرڻ'، ڪٿي آڏار' ۽ 'وسيلي'جي بہ معنيٰ اٿس

ڪونهي، ڪميٽيءَ جو، بِڳر تو بلو (شاه).

بوئي ڪرڻ = وري وري چوڻ، ڪنهن مطلب خاطر ڪنهن کي اصرار ڪري چوڻ، پنيان پوڻ.

بُوئرو= نندڙي ڪوني، ڪولي.

بؤنب = رونشا، الوليون، مزا ماڻڻ، چرچي طور چون: 'گهٽا ڏينهن بؤنب ڪيا اٿئي هاڻي تنهنجي خبر پوندي'.

بيٺ = چيلهہ چيلهہ تي ڪپڙي بڌڻ کي بيٺ بڌڻ چون: "لوئيءَ سين! لطيف چئي، پيڙيو پڌان بيٺ".

بي سمرو = غريب.

'سمر جنين نہ ساڻ هوت حمليتي تن جو' (شاه).

بي وڙو = بي شرم، جيڪو ڪنهن سان ڀلائيءَ جا پير نہ ڀري: 'جو وڙ جُڙي جن سين، سو وڙ سيئي ڪن' (شاه).

ٻ

ٻاپيس = حُبَ.

ٻاتاڙو = منجهيل ('ٻاتو' نہ).

'اَنين جي آءٌ، ٻوليءَ ٻاتاڙي ڪئي' (شاه).

ٻاٽ = شوق سان ڪنهن شيءَ لاءِ سرگردان رهڻ، خاص طور جڏهن اُها هٿ نہ اچي. مثال: 'فِلاڻو روزگار لاءِ ٻاٽون ڪائيندو وتي'.

ٻاڙَ = ٻيڙي پيڻ يا ڪنهن ٻي نشي جي طلب.

ٻاگهڙ = جئن 'ٻائو' چئي ٻارن کي هڪ خيالي جن جو ڊپ ڏبو آهي، تئن ٻاگهڙ جو بہ ڊپ ڏبو آهي.

ٻانڊاٽي = اُهو ماڻهو جيڪو ڪنهن بہ نشي يا چانهہ وغيره تي هريل هجي تہ اُن کي اُن شيءَ جو ٻانڊاٽي چون.

ٻاندو = ننڍي يا وڏيل پڇ وارو جانور. شاهه ڀٽائيءَ وڳند سان خوش طبعي ڪندي هڪ بيت ۾ چيو آهي: 'ٻاندو ٻبلي نہ ٿيو، ورُو اڄ ويو'

ٻنر = سوئر جو ٻچو.

ٻڏ = ٽپ. (Jump)

ٻِرَگهل = وڏو سوراخ، ڏرڙ يا شگاف.

ٻِرهال = تِلي وڌي پوڻ جي بيماري،

ٻِڪِلِ = ڪپڙي سان مٽي ۽ ڇِپن ڪان هيٺ واري مُنهن جي حصي کي ويڙهڻ جيئن اکيون ۽ نڪ ڪليل هجي.

ٻَڪَ = ٻاڪُر: ملهہ وڙهڻ لاءِ ٻئي ملهہ جيڪي هٿ وجهندا آهن، تن کي بہ ٻَڪَ چئبو آهي:
'ٻيائيءَ کي ٻَڪُ، جن وڏو سي وِرسيا' (شاهہ).

ٻَلَر = ننڍو ڦر، خاص طور ڪتي جو گُلر.

ٻِنيِ = گهر جو لنگهہ، گهٽي يا دَر:
ٻُنيان جڦنِ ٻَرِي، ڏونگر سي ڏوريندين (شاهہ)

ٻُوٽارو = خاص طور گڏهہ کي وات ۽ ڪنڌ تي ڪپڙو ويڙهي قبضي ۾ ڪرڻ.

ٻوڏِ = 'جيءَ' جو ضد. يعني 'وڃي مَرُ'
'جي چوندا هئا جيءُ، سي ٻوڏ نہ چون ٻاجهہ سين' (حمل).

ٻوڪانِي = مٽي تي ڪپڙو ويڙهي، ان جا ڇيڙا ڪنڌ هيٺان ورائي ٻنيان ڳنڍ ڏيڻ. اڪثر ڪڇي ائين ڪپڙو ٻڌندا آهن.

ٻولاهو = گهوڙو يا مينهن، جنهن کي پيشانيءَ تي چال (اڇو) ٽڪو هجي. (مونث: ٻولاهي).

ٻُونُهنجَر= گوڙ، ٻارن جو هُل هنگامو.

ٻيٺَ = خبَر، ڪنهن ڳالهہ جي سمجهہ ۽ ڄاڻَ.

ٻيجارو = ڪڪڙ وغيره جو ٻچو، جيڪو نسل وڌائڻ لاءِ پالجي.

ٻيڏو = ڪنگهہ، جيڪا گهڻو ڪري ٻارن کي ٿئي.

ٻيلانگ = ٽنگ ورائي وهٽ تي چڙهڻ.

ڀ

ڀاڏ = ڪَڏ. اڪثر ٻنيءَ ۾ يا پاسي تي هوندي آهي ۽ پاڻيءَ سان ڀرجي ويندي آهي.

ڀاڳيو = چوپائي مال جو ڌڻي، مالوند.

ڀانگ = بکيو. اڪثر ٽوڪ طور چون: 'فلاڻو بکيو ڀانگ آهي'.

ڀانگوُري = وري وري گهر ڪرڻ. ڀندي ٻارڻ.

پاۂ پنڊ = ويجهو عزيز يا پاۂ.
پُڪا = پرزا پرزا:
'ڪنگرا جي ڪوٽن جا، پڇي ٿيا پُڪا (نامعلوم).'
پنڊي پارڻ = اڪثر پار ڪيٽو ۽ گهپي ڪن ته ان کي پنڊي پارڻ چون. (ڏسو: پانگوري).
پونچڻ = نڪُ گهنجائڻ، منهن گهنجائڻ ۽ عجيب صورت بنائڻ.
پُونگِلاڙو = مُنهن تي ڪپڙو ڏيئي اولو ڪرڻ (تيز هوا کان بچڻ لاءِ يا بيڙي دڪائڻ خاطر).
پيٽ تي پوڻ= مانوس ٿي وڃڻ. ڪنهن جي عادتن کان واقف ٿي، ان موجب پاڻ کي تيار ڪري وٺڻ، ڪنهن ڏنگي ماڻهوءَ سان نباهه ڪري ويندڙ لاءِ اڪثر چون:
"فلاڻو ڏنگو آهي، پر هِي به سندس پيٽ تي پئجي ويو آهي". يعني منجهن Understanding آهي.
پيڏيون پيڇڻ = گهڻو مارڻ.
پينگ = سُڃ. ڪجهه به نه.
پينگيو = سُڃو. بکيو اُنان. جنهن وٽ ڪجهه به نه هجي.

ٽ

ٽاڪَ = بدچال عورت.
ٽارَ = مڪر 'ٽار ڪرڻ' يعني مِڪر ڪرڻ.
ٽرائي = هيناهين زمين، شهر جو نالو به آهي.
'هڏا ڪٽيان هلي، پري ٽرايون ٽل' (شاه).
ٽَريناڪ = حرفتي، لچو (يا لَچي) چالاڪ.
ٽڦاڪ = اتفاق سان، اوچتو.
ٽَلهڙ = ڊگهو لچڪڻو بانٺو، ڊگهو لڪڻ (مختلف قسم جي بانٺن، ڏنڊن، ڏڪن ۽ لٺين وغيره جي وضاحت مقدمي ۾ ڪئي ويئي آهي).
ٽِڪَ = يڪ ساهيءَ پيو وڃڻ. "هُو هڪ ٽئي ٽڪ ۾ پاڻيءَ جو وڏو وٽو پي ويو".
ٽُنَ = ڪپڙي ۾ پيل سوراخ ڏاڳن سان پري ڍڪڻ.
'ته پڻ ويني ونڊيان، جيڪس پُونس ٽن' (شاه).
هيءَ سٽ مارئيءَ جي سُرَ ۾ ڪٽيءَ جي ٽُنَ بابت آهي.
شاه صاحب سري راڳ ۾ بيڙيءَ جي سوراخ بابت به 'ٽن' لفظ ڪم آندو آهي.
'ٽري ۾ ٽُن پيا، پاسئون پاڻي' (شاه).
ٽَوڏجڻ = وڙهي پوڻ. هٿين پوڻ کان اڳ زباني ويڙهه.

تُوري = ڦرن کي ڏائڻ کان روڪڻ لاءِ ڏين، سوٽليءَ وغيره مان نهيل وٽيءَ جي شڪل جهڙي رڪاوٽ وات تي ٻوٿاري وانگر چاڙهڻ.

توهہ = سارين جو ڇلر (ڪَلَ):
'ٻوري منڊ اُجاڙَ، ڪڻ ڇڏيو توهہ چونڊئين' (شاهہ).

ٿ

ٿاڌارڻ = ماٺرائڻ، پرچائڻ نڳاري ضد تان لاهڻ، ٻار کي ضد تان لاهڻ.
ٿاڏارڻ = ٻئي هنڌ لڳائڻ لاءِ ڪو ٻوٽو پاڙودو ڪڍڻ.
ٿَڄ = ماءُ جو کير.
ٿَڏو ٿورو = اهڙو ٿورو ڪرڻ، جنهن کي تسليم نہ ڪيو وڃي يا جيڪو حقيقت ۾ ٿورو ئي نہ هجي.
ٿَل ٻڌڻ = ڪا ڳالهہ بيان ڪرڻ کان اڳ ڪنهن قسم جي مصنوعي تمهيد ٻڌڻ.
ٿَم = چورايل مال لڪائڻ لاءِ ٻيلي وغيره ۾ ڪا ڳجهي جاءِ.
ٿُنيي هٽڻ = ڪٽي اپو تي ٻيهي وڃڻ، To stage sit in جو مفهوم ادا ٿئي ٿو.
ٿير = وڏو ٻڪر. سانَ ڇيلي ۾ جيڪا ٻوءِ هوندي آهي، ان کي ٿيري ڏپ ڇٽبو آهي.

ٽ

ٽاپيرو = مُٺ ڀيڙ، زور ڏيڻ ۽ مالش ڪرڻ وارو.
ٽارو = چئلينج، مثال 'ست ٽارا اٿئي، هي ڪم ڪري ڏيکار.'
ٽاڪوڙو = ڀاڄ، ٻويان پير ڪري ڀڄڻ. 'ٽاڪوڙو وجهڻ' يعني ماري ڀڄائڻ.
ٽانڊائي = چلم يا چُلهہ ۾ ٽانڊو تيار ڪرڻ وارو، حاضريءَ ۾ وِيٺل شخص.
ٽسينگ = وڏو، زبردست (اڪثر خار وچان چون).
ٽُلڻ = ترڻ.
ٽنڊ = سينڊ سرمون ڪرڻ، ڦُوڪَ شوڪ، لئي.
ٽُنگرپو = ٻن کي ويڙهائڻ ۽ ڦيٽاڙو وجهڻ لاءِ لائي چائي ڪرڻ.
ٽوڙهو = رسو (ننڍو رسي جو ٽڪر).
ٽولهہ = وڏي جُون.
ٽوئر وجهڻ = ڳالهہ ۾ وڌاءُ ڪرڻ ۽ مصالحو ملائڻ.
ٽولڙو = چُٽَر.
ٽَهل ٽَڪور = خدمت چاڪري.

ٺ

ٺاڪ بَست = حد بندي (Demarcation).

ٺَني = مخول، ڪِلڪو ۽ وڏا ٺهڪ ڏيڻ، هلڪڙائي.

ٺُنِيو = آڱوٺو، خاص طور ڪاوڙ وچان چئبو آهي. مثال: ”ٺنئي جيڏي ڇوڪري جو دماغ خراب ٿي ويو آهي“. ’منهنجي کهڙي ٺُني تي پئي آهي‘! ’هُو منهنجو کهڙو ٺنيو پٽي وٺندو‘!

ٺُڙ ٺَپ = هڪدم، جلدائي سان، خاص طور ’ٺڙ ٺپ جواب ڏيڻ‘.

ٺَڳارڻ = گفتگو سان يا ڪنهن ريت ضد تان لاهي ڇڏڻ، پرچائي ڇڏڻ.

ٺَڪاڻ = مينهن ۽ ٻڪرين جي هڪ بيماري.

ٺِڪر پيچڻ = ڇرچي طور چئبو آهي، ’فلاڻو اسان جي گهر آيو آهي، ٺڪر پيچڻ ڪيي‘.

ٺپ = تمام ٿڌو (پاڻي).

ٺُولهو = پنڻ لاءِ جست يا ٺڪر جو ٿانءُ (مونث: نولهي).

پ

پاڇاٽو = پوءِ يا دير سا ايندڙ (ضد: اڳاٽو).
’پاڇاٽيان پئي، تيو اڳاٽيان اڳرو‘ (شاه).

پادِڻ = وهٽ يا ڍور ڪي ڏکهي رسي سان ٻڌي ڇَرڻ لاءِ جهنگ ۾ ڇڏي ڏيڻ.

پاڙجهاڙ = بدلو.

پاندا = ٽٽن ۾ رهيل ڪير جا آخري ڦُڙا.

پاندور = ٺاريون، جهوني ٻڙ جا لڙڪندڙ پاندور.
’ڪي ڏيناڪي ڏاريون، ڪي پن ڪي پاندور‘ (سانوڻ).

پبو = ڪبو، جنهن جا ڏند نہ هجن.

پَٽاڙَ = اڳٽ، ڪير ڳالهائڻ ۾ ڊيگهہ ڪري تہ ان کي ’پٽاڙ ڪرڻ‘ چئبو.

پُٽارڪ = هڙ يا ڪڙيو. سامان جي وڏي پري جيڪا پنن تي کڻجي.

پَٽ = پاڙو- قبيلو.
’آءٌ گڏو آءٌ گولاڙو، آءٌ بي پَٽو آءُ بي پاڙو‘(سانوڻ).

پَڇَ ڊائو = پوءِ ڊائو.

پَڇنَبَ = سهرا ڳائڻ سان گڏ ڊولڪَ جي هڪ خاص وجت.

پَڇندڻ = چندڻ، اَن وغيره سُپَ ۾ وجهي ڇَندڻ.

پَچندي = پٽ ۾ تختي وانگر ٺاهيل هڪڙو خانو، جنهن تي هلڪو سامان رکجي.
پرائي بزگيري= پرائي نوڪري، ڪنهن وٽ نوڪريءَ ۾ پابند هجڻ جو اظهار ڪرڻ لاءِ چئبو آهي.
پَرَ ٻاهرو = ٻاهران ٿي، ڪو ماڻهو هڪ هنڌان اچي پنهنجي گهر وٽان لنگهي، وري ٻي طرف هليو وڃي ته چون 'گهر آيو ٿي ڪونه) پر ٻاهرو هليو ويو'.
پَرَ وَس = ٻين جي وس.
پڙچ = ڪجهيءَ جي ڦڙهن مان ٺهيل تڏو (mat).
پسوُري = پَسوُري پڌري ڪرڻ، معنيٰ پنهنجي اصليت تي اچڻ. ڪنهن ٻابت ڪڪ تي چئجي ته 'نانيءَ واري پسوري آئي اٿس'. ٻار گهڻو روئي ۽ ڪينو ڪري ته ماءُ چوندي: 'الائي ڪهڙي پسوري آئي آهيس'.
پند = پاڻ - 'پنَدَ جو' معنيٰ 'پنهنجو'.
پنئُون سَتِ = هڪدم، اُتندي ساڻ ٿي.
پوجاڙي = شام جو وقت.
'پوجاڙيءَ پٽن تي ڪن ولوڙا وايون' (شاهه)
پوٽينيءَ جو = پهريون اولاد.
پُٺاڌُ = پويون حصو- ڏڳي ڳلڙيءَ جي ڦاڦلي جو پويون حصو.
پيٽ ٻرندي = ساڙ ڪان يا حسد ۽ ڪاوڙ ڪان ڪنهن تي الزام هڻجي يا ڪا ڳالهه ڪجي ته چون: پيٽ ٻرندي ٿو ائين چوي.
پيٽ پَرندي = گذران.
پينگهو = رسي جو ٽُڪر، جنهن ۾ سرڪ سايون پيل هجن، مال جي ڦرن کي ٻڌڻ لاءِ ڪم اچي.

ج

جاڙَ = اجايو، جُٺ جهڙو.
'حميرن هڪون، جاڙ جُسي کي لائيون. (شاهه)'
جاڙ جُٺ = گهٽي جُٺ ۽ هيٺ ڦيٺ.
جانڪَڻ = سنيالڻ (شين کي).
جدَڻ = ڊڃڻ (جدڻو — ڊڃڻو).
جُزا = مصيبت، ڪم ۾ ماڻهو اڪثر ڪڪ تي چون: 'هن جزا مان ته ڦاسي پيا آهيون.'
جَنَبِ = جنم، سڄي ڄمار.
'وياسي وهي، جنب گذاريم جن سين' _ (شاهه).

ڄ

ڄر =	جوئر (Leech).
ڄَرَ =	ٻاھ جي تپش.
	’ڪي ڏر تتي ماءُ، ڪي ڄر سندي سڄڻين_‘(شاھ).
ڄَرَڻ =	ڏک يا چماٽ سان بيحال ڪرڻ.
ڄِيُون =	سنهيون جون (ڄُيون).
	’ڏهلا مون ڏينهن ٿيا، پيم ڄام ڄِيون -‘ (شاھ).

جھ

جهامُوتِجَڻ =	وڙهڻ لاءِ ٻکين پوڻ.
جهلوا وجهڻ =	واجهائڻ، جهپا هڻڻ، ڪنهن شيءِ کي هٿ ڪرڻ لاءِ قدم کڻڻ.
جهبي =	وهٽ جي لغام کي اوچتي ڇڪ ڏيڻ.
جُهرڻ =	ٻچي پوڻ، ڍور ڪري پوي تہ اُن کي بہ جُهرڻ چون.
جَهرڻ =	جنسي جذبي ڪان پڄرڻ (Tentatuin).
جَهڪاڻ =	هيٺاهين.
جَهڪور =	ڪير مسلسل ڳيچ ڳائي ۽ ساهي نہ پٽي تہ چون: ”ڳيتن جي جهڪور کڻي لاٿي آهيس“.
جِهمڻَ =	جُهڪڻ. وڻ جا وڏا ڏار جهمي پون ٿا.
جهنگ ٻنِيار =	ٻارن کي ٻپ ڏيڻ لاءِ فرضي پکي (’ٽيٽيار‘ نہ).
جَهنگراڙ ٻلو =	جهنگ جو ٻلو.
جُهند هڻڻ =	ڪپڙي سان مُنهن ڍڪڻ.
جَهندوُلو =	گهڻن وارن وارو.
جَهندِ =	ٻار جا پهريان مٿي جا وار.
جهولَڻ =	ڍري واٽيل ڪٽ.
جُهولَڻ =	مچي پڪڙڻ لاءِ ٻار ڪپڙي جي جهولڻ هڻندا آهن.

ڇ

ڇارا =	ڇبارا، اهلون ڪرڻ ۽ نقل ڪرڻ.
ڇانپ ڪُڏو =	گوڙ ۽ راند، ٽپو ٽاڙ ۽ ڪُڏڪارو، گهڻو ڪري ٻارن کي فهمائش ڏيندي چئجي.
ڇاٽڪَ =	طعنو، ٽنڪو ۽ ميهڻو. اهڙو طعنو جو اڳلي کي تمام ڏکيو لڳي.
ڇَٽَرِ =	مسخري، ٺٺولي:
	’ڇگن جو ڇوڻ ٿو، تون پائنين ڇَٽَرِ -‘ (حامد)

چِتِرِ = ٽُڪرو. ڪنهن ٿانوَ يا شيشي جو ڪو حصو ڀڄي پوي تہ ان کي 'چِتِرِ لهڻ' چون.
ڇِڇِڪو = ٻير جو ٻج.
ڇِرِي = جاءِ جي بنياد لاءِ مقرر اونهائيءَ ۾ کوٽڻ، پَٽَ جي ديڳ چاڙهڻ لاءِ کوٽيل کڏ.
چِڙا چِتِي = چِڙهت ڪرڻ. مقابلي جي حالت ۾ وڏي واڪ ڏيڻ.
چِڙو = مَتَر. وهنجي ڳچيءَ ۾ ٻڌل گهنڊڻي.
'چِڙن چوري آهيان، سک ٿي سمهان ڪيئن'_ (شاهہ).
(مونث: چَڙِي) ننڍي مٽر کي مٽري چون، تمام وڏو مٽر هجي تہ ڏگر چون.
چَسي ڏيڻ = هٿ ملائڻ.
چِڪَ = ٿوري گپ، چلهڻ.
چارئي پهر چِڪَ ۾، پچين پاريهر وٺ. (شاهہ ڪريم).
چِڪار = پرتو — پورو پورو پريل، ڊاول. مثال: ماني ڪائي يا لسي پي چڪار ٿيڻ يا ڪيسو پئسن سان چڪار هجڻ.
چَڳِڙڻ = ڦَرَ جو ڏائڻ ۽ ٿڻ کي چٻاڙڻ.
چِلهِڙ = ڍنڍ يا ڀاڏ ۾ رهيل چيپل گاهہ، اهڙي هنڌ تان جيڪا مڇي مري، تنهن کي 'لوهين' چون، ان ۾ چلهڙ جي بدبوءِ ٿئي ٿي.
چِمِرڪو = ڇهنڊڙيءَ ۾ ٿورو حصو آڱرين جي وچ ۾ اچي ٿو، پر چمرڪي ۾ گهڻو حصو اچي ٿو.
چِندا ڪرڻ = ڪوِنس ڪرڻ.
جُهڙُ ڦُڙُ مٿي مارئين، جت چيها چلڙ چڪ. (شاهہ).
چُنگ ڏيڻ = ماٺ ڪندي جو نالو ونڻ يا برغلائڻ.
چِنگهَڻ = تڪليف ڪان ڪنجهڻ. بار کڻندي وات مان مخصوص ڪنجهہ جو آواز اچڻ.

ڇ

ڇار اوڳرائي= ڪَٽي اوڳرائي، Heart burn.
ڇاڙَ پَٽَ = بنا ڏسڻ جي ٻاننو وغيره اڇلائي هٽڻ.
ڇانگرا = ڇاٽي ٻُجهي يا دل ۾ راضي منهن تي ماٺا ڪرڻ ۽ ناز ادا سان هڪ جي ٻي ڪرڻ.
ڇاٽُو = گهوڙيءَ وغيره جي لَڳَ لاءِ خواهش.
ڇر = جن، ڀوت.
ڇرڙِ = مڪر.
ڇِڙ ٻِٽُو = ڇڙٻَ، دڙڪو (ٻيو اُچار: ڇڙ ٻٽو).

چِڙڪِ = ڦُڙت، هلڻ جو تکو.
چِڪو چِڄڻ= ٽوڪ ڪان چون: 'جڻ ڪو چِڪو چِڄي پيو' يعني 'ڪو انصاف جو ڪم ٿي پيو'.
چِٺاٽ = چِٺڪات:
'ڪينجهر ڀنهي ڪنٺين، آهين چيرين جا چِٺاٽ'- (سانوڻ).
چِلَ = بچيل ٽڪرو، مثال: صابڻ جي چِلَ.
چِيڪ ڇڏڻ = آزاد ڇڏي ڏيڻ ۽ باز پرس نہ ڪرڻ.
چِيگِرو = ٽرڙو، بي چيو ۽ چِڙواڪ.
چِيٺا پورَ = ٻن ڪي وڙهڻ لاءِ ڪُتون ڪڻڻ جهيڙو مچائيندڙ ڪي 'چيٺا پور' چون، چرچي طور چون: 'پُر پُر چيٺا جنگ مچي.

ڊ

ڊاٻڙو = ڪپڙن سٽڻ جو تختو.
ڊاڙُو = مددگار:
'وير وسيلو آهئين، ڊاڙو منجهہ ديوان'- (شاه).
ڊٻڙائڻ = ڊٻائڻ ، ڊابو ڏيڻ.
ڊتِ ڪرڻ = مڪر ڪرڻ. مثال ڪوڙ ڪري ڪري پوڻ ۽ بيهوشيءَ جو نمونو ڏيکارڻ To Pretend
ڊُپُستو = ٺلهو متارو، مضبوط.
ڊُف ڪرڻ = خرچي ڇڏڻ. خاص طور مائٽن جي دولت ختم ڪرڻ.
ڊِفَ ڪرڻ = ٻَڪ ڪرڻ ۽ اجايو ڳالهائڻ.
ڊُنگهہَ ڪرڻ = ڀنڊي ڀارڻ ۽ وري وري چوڻ.
ڊوڍِ = ڪُپت.
ڊوڳِي = ڪاٺ جي وڏي ٻُنڍي.

ڏ

ڏانڏلَ = تڪرار ۽ گوڙ. خاص طور وهنوار ۾ تڪرار ڪرڻ.
ڏُتارڻ = برغلائي ڪا ڳالهہ مچائڻ.
ڏگڻ = باه جا اُلا ڪڍي تيار ٿيڻ.
ڏِگُ = ٺلهو متارو مڙس:
ٻار ڪي ٻاري ڪٽن، ڪي مڙس ڏِگُ. (گل).
ڏُوچَ = ڇُونڊڙُوچ ڇڏڻ مان مراد آهي تہ ڪا شي ڏُٺي (چونڊي) ڪٺجي.
ڏُوڙيو = سلسلي سان. مثال گارين جو ڏوڙيو.
ڏُوٽِڻ = وڻ ڪي لوڏا ڏيڻ جئن ميوو هيٺ ڪِري، لوڏڻ.
سُورَ ۾ ڏيو ڏُوڻَ، آءٌ اڳ آهيان ڪانهلي. (شاه).

ڏ

ڏابَ = گوڏ جو هڪ قسم جيڪا پراڻي زماني ۾ سٽڻ جي مٿان پائڻ جو رواج هو:
'آهي سهڻي ستر سان، سٽڻ مٿي چادر جي ڏابَ' _ (گل).

ڏابَ = بڪواس. وات هڻڻ ۽ گوڙ ڪرڻ.

ڏابلو = دبو، دبلو (مونث: ڏابلي، ڏبلي).

ڏاڙهڻ = ڪتي، جو چڪ هڻڻ لاءِ ڳري ڊوڙي اچڻ ۽ چڪ هڻڻ.

ڏاميج = جيڪو ڏمر هيٺ اچي. مغضوب

ڏچو = آزار، اوچتي مصيبت ۽ پرائي آئي.

ڏسڪڻ = سڏڪڻ، سڏڪا پرڻ:

ڏقير = ٻن ۾ قيٺارو وجهندڙ، اَڻ ٻٽت.
'ڏقو' شڪار جو هڪ هٿيار به آهي، ڏقو ساڻ رکڻ واري شڪاريءَ کي به ڏقير سڏبو آهي.

ڏکو ڪرڻ/ڏوڏو ڪرڻ= اک ڏيکارڻ، رعب تاب ڪرڻ. 'ڏڏو ڪجي ڏيکر ڪجي، اڳلو نه ٻجي پاڻ ٻججي'. (خليفي محمود نظاماڻي ڪڙئي واري جا ملفوظات) 'ڏڏو' ۽ 'ڏکو' هم معنيٰ آهن.

ڏکِڻ = مت ڪسجي وڃڻ. ڪو اجائي هلت ڪري ته ان لاءِ چون ته فلاڻي جي ڏکهي ويئي آهي.
ولاڙيو وڻين چڙهي، ڏسکيو جهلي ڏار _ (شاه)

ڏوراڇو = حضور شرم. جيڪو ڪاڏي پيتي ۾ حجاب ڪري ۽ هر شئي نه کائي.

ڏوڪَڻ = گهڻو پاڻي پيئڻ، جنهن ۾ ڳٽ ڳٽ جو آواز پيدا ٿئي.

ڏوگهڻ = ساڳي 'ڏوڪڻ' واري معنيٰ.

ڏونگهو = ميهڻو، طعنو
'ڏونگها ڏاڏي پوٽين، ڪن ڏنا ڪي ڏينَ. (شاه).

ڏونگهو = لوٽو، جنهن ماڻهو جو مٿو سنڌ جي رواج موجب وينل نه هجي ته ان کي 'ڏونگهي مٿي وارو' چون.

ڏئوتِ = پاڻي يا لسي وغيره گهڻي پيئندڙ.

ڏيناَرو = لڳت جو حساب. ڪنهن بدصورت ماڻهوءَ کي ڪاوڙ يا چرچي خاطر به 'ڏينارو' چون.

ڊ

ڊابو = سفر ۾ ٿورو ترسڻ ۽ ويساهين ڪائڻ، تمام ٿورو ترسڻ کي 'پاڳوڙي چند' چون.

ڊادِ = هل بغادو، وڙهڻ مهل هڪل سان ڳالهائڻ.

دِائِي = ڏنل وقت، پروگرام، وعدو.
'دِائي ڍٽ ڏاري، آهيم اُني مينهڙي.' (شاه).
دِڙَڻ = ڏاڍي مار ڏيڻ.
دِگَ = وهٽ جو ٽپ ٽپ وارو اوکو پنڌ.
دُوڪَ = پاڻيءَ جي گهٽائي. مثال: 'پوڙ ۾ گهٽو پاڻي پوي ۽ رس گهاٽو نہ ٿئي تہ چون. دِوڪ ٿي ويو'.
دِوهي چڙهڻ = روڪي ڇڏڻ.
دِوئي ڏيڻ = قسم ڏيڻ. مثال: 'توکي بادشاه پير جي دِوئي آهي'.
دِينبَ = مارَ.
دِينبو = ڇوٽو، بندرو ۽ ٿلهو.

ڊ

ڊَبِي = پکي ڦاسائڻ لاءِ ڪوڙڪي. ڪارو يا ڏلهو اُبتو ڪري، ان کي ڪاٺي اَڏي ڏيئي زمين کان هڪ پاسو مٿي ڪري، ڪاٺيءَ ۾ رسي يا سوٽلي ٻڌي، ان جو ڇيڙو هٿ ۾ ڪري پري لڪي ويهي رهبو. پکي ڪاري هيٺ پيل داڻن کي چڳڻ لاءِ جڏهن ڪاري هيٺ پهچندو تہ رسيءَ کي ڇڪ ڏبي ۽ پکي ڦاسي پوندو.
ڊُرڪائِڻ = چئلينج ڏيڻ. ٽارا، هوڪارا.
ڊَرڪَڻ = بيماريءَ يا ڪمزوريءَ کان لانجهو ٿيڻ – ڪِرڻ.
ڊِيڪ اجائي ۽ تمام نامناسب ڳالهہ.
ڊِينگ = تمام وڏو ماڻهو.
ڊَينگلو = پئسو. ڪڇيءَ ۾ بہ ڊينگلو چون.

ر

رانٽي = چالاڪ ۽ حرفتي عورت.
رُپڻ = مشغول هجڻ.
رَتام = ڳاڙهو. انب جو نالو.
رڦڻ = ڏڪڻ. ڪنهن کي ڏڪڻي وٺي تہ چون: 'رڦاڻي ٿي آهيس'.
رَڏي = ڏنگائي (گهوڙي جي):
رک رکاٽي = لحاظ.
جاني جت وٺي ويا، ڪري رات رڏي. (سانوڻ).
رُنگَ = اصل ماپ کان ڪجهہ وڌيڪ. جيئن کير ماپي مٿان ٻيو ڇُڪو (رُنگ) ڏيڻ 'رُنگ رکڻ' معنيٰ اصل ڳالهہ ۾ ڪجهہ وڌاءُ ڪرڻ.
رُنگي = پاڻيءَ ۾ ٽبي هڻڻ.

رَواز = رواج. روازي ان کي چون جيڪو حرفتي هجي ۽ اٽڪل بازيءَ کان ڪم وٺي.
رُونِٽڙو = جنهن جي ٻانهن مڙيل يا ٻِڳل هجي.
ريَڻ = نڳارڻ، ريهي، ريپي ڪم وٺڻ.
ريجالو = ٻار جيڪو مائٽن جي لاڏ ڪوڏ سبب ڪري. ارڏو، اڙنگو ۽ ريڏالو.
رِيچَڪِ = ڦيرو. اوچتو خيال، جنهن سان مقرر عمل يا ورتاءُ ۾ فرق اچي وڃي، مثال: فلاڻي کي الائي اوچتو ڪهڙو ريچڪ آيو، جو اٿي هليو ويو.

ز

زِرِ ٽِيڻ = کاوڙ ۾ تپي ڳاڙهو ٿيڻ.
زَنبر = ڪڙو، پٿر.
زورِ مس = زور ڪرڻ ۽ مشڪل سان (مڃائڻ).
زِيل = ريهه، ڪِيڪَ.

س

ساٿڙيا گاڙڙيا = هڪ ٻئي سان صلاحي هام هاملائڻ ۽ ڪوڙ سچ ۾ شامل.
ساڳِل = ساڳيو.
ساڳُوٽو = ساڳيو.
سانُبر = يادگيري. مثال:
'منهنجي سانبر ۾ ههڙي ٻوڏ ڪونه آئي'.
سانهه سَتِي= سڪون، آرام. ڪو ڪم تڪڙ ڪان سواءِ سڪون ۽ هوش سان ڪرڻ.
سَتِي جَتِي = پاڪدامن.
سَنُو = انتظام. بندوبست، پئسن جو سنو ڪرڻ يعني پئسن جو بندوبست ڪرڻ يا گهربل ڪم لاءِ پئسا هٿ ڪرڻ.
سُپَ تاريو = نج، بلڪل ٺيٺ، نبار، 'سپ تاريو ڪُوڙ' چون.
ائين جيئن سپ ۾ تاري ٻرٽ ۽ ڪڙا وغيره ڏار ڪجن ۽ نج اناج بچي.
سَچِ پَچاڻِي= سچ پچ.
سُرپُر = ڪن ۾ سُس پس.
'سُرپُرسيم، حب بہ هيم، پر ڏيرن هٿ جا ڏوري هئي (سانوڻ)'
سَرو = ٽولو (سامين فقيرن جو).
'لنگهي ويو نو ڪنڊ ڪٺون، سامين جو سرو' (بيدل).
سَگلو = صفائي پسند (ضد: اگلو).

سَلِ = سوراخ، جيڪو واڍو ڪاٺ ۾ ڪري.
سَماڙو = مالَ جي بيماري. هيءَ بيماري پيرن ۽ واتَ تي اثر ڪندي آهي ۽ ڍور هلڻ توڙي چرڻ کان لاچار ٿيندو آهي.
سَڪاڄ = سنو ڪم ڪندڙ سگهڙ زال (ضد: آڪاڄ).
سُنئالو = نرم. ٻي معنيٰ آهي 'تورَ کان ٿورو وڏيڪ'، اڪثر دوڪاندار کي چون: 'ادا ٿورو سنئالو تورج'.

ش

شاهوڙ = شاهي، وڏو. مثال: 'شاهوڙ نانگ'.

ع

عِلامت = مصيبت.
عِلتَ = بد عادت، سستي.

ڦ

ڦُسو = بي همت (گار آهي).
ڦُڪرو = سخت (پَتِ) (ضد: پنڙو)
ڦُڪڙِي = بيعزتيءَ جهڙي صورتحال پيدا ڪرڻ، هروڀرو ڪنهن لاءِ مشڪلات پيدا ڪرڻ، غير مناسب نمونو اختيار ڪرڻ.
ڦُونڊا = ٽُڪر، پرزا پرزا، چيهون چيهون:
لوئي جا لِگن تي، ڦونڊا ٿي ڦاٽي (سانوڻ).
ڦُونگو = رُسامو.
ڦيتوڙ = اُهو ڪپڙو جنهن جو رنگ لهڻ وارو هجي، پڪو رنگ نه هجي.
ڦيٺ = لعنت، ملامت، ڦٺ، لعنت.
ٻين جي شاباس کان، تنهنجي وٺي مون هيٺ ڦيٺ (گل).

ڪ

ڪاني ڦانگو= ٻارَڻ جون ڪانيون وغيره.
ڪارَ ڄِيو = نياڳو، خراب وائي ڪندڙ. لفظي معنيٰ 'ڪاري زبان وارو'
ڪاڳَر = ڪاغذ.
'ڪاڳَر قريبن جو، ڪانگل آندو ڪالَ- (گل سومرو).
ڪال = ڪالهه.
ڪالوٺو = ڪالهوڪو.
ڪانڊيرو = نوڙيءَ ۾ ڪنڊن مان ڦَرَ لاءِ ٿُوري ناهڻ، جنئن ڏاڻي نه سگهي.
ڪُتِ = سنها جيت، جيڪي چڪ پائين.

کَت = کُتيءَ ۾ لڳ جي خواهش.

کَتَّ = زمين ۾ کوڏر وغيره سان ڏک ڏک هٽي نشان ڪري ڇڏڻ، ڏاڙهيءَ جا کَتَ ونائڻ.

کُتاڙُو = ڪتن جو وڃايل.

ڪَتَرَ پَوڻ = دل ۾ غير اچڻ، ويڇو پوڻ، شڪ پوڻ:
'ڪتر جن اکين ۾، سي ڪيئن پرين پسن'.
(شاهه ڪريم).

کَٿ = نڙ ۽ الغوزن جي هڪ ڦوڪ.

ڪڄاڙو = ڇا. شاهه صاحب هنڌ هنڌ ڪم آندو آهي.
ڪڄاڙو ڪهان، توکي معلوم سيڪي.
سو تون ڪڄاڙيا، سِڪڻ جون سڏون ڪرئين.
منهنجو ڪڄاڙو، پينر هن پنيور ۾ (حمل)

کَڏَرَ = چانهه جو ڦوڳ.

ڪرهو ڪڍڻ= ڏرٿو هٽي ويهڻ.

کَڙائڻ = ستائي تنگ ڪرڻ. مثال: 'فلاڻو اهڙو کڙايل آهي جو وري هيڏانهن منهن نه ڪيو ائس.'

کُڙجَڻ = ويهي ويهي ٿڪجڻ، جنهن ۾ هٿ پير سست ٿي وڃن.

ڪڙيا ڪانٽا = واهه، واٽر ڪورس وغيره.

کَسِيرو = پراٽي (گڏيل پارت واري) پئسي جو ڇوٿون حصو.
تور ۾ تولي جو چوٿ. 'ڪسيري جو ڪرڻ' معنيٰ بي عزتي ڪرڻ.

ڪُماڙهُو = خراب ماڻهو.
'سو ماڳوئي ڦير، جتي ڪوڙ ڪماڙئين'- (شاهه ڪريم).

کُندرو = پاڻيءَ ۾ ٽبي هٽي ڇُو ڇڻاٽي راند ڪرڻ.

کَنڌار = مضبوط ۽ قدآور مڙس.

ڪَٽَسَ = بخار جي ٿوري حرارت.

ڪَٽَسِ = ڪيس، هن ڪِي.

کُوَارَ = پِٽَ، بد لفظ.
'کُوارڻ سدا تنهنجو ڪم ٿو ڏسان' (حامد).

ڪوٽرو = ڳوٽرو، ٿيلهو، بجڪو (مونث: ڪوٽري).

کوڙ بچاٽي = ڪوڙي نموني.

کونٽرو = نرم، پير پٽاٽي کونٽرا ڏونگر مٿي ڏي' (شاهه).
ڪو ماڻهو ضد ڇڏي پوري پير تي اچي ته چون:
'هاڻي ڪونٽرو ٿيو آهي'.

کِينجهر = ڪنهن شئي جي گهٽائي. اڪثر چون: 'شڪر آهي کير ۽ اَن جا کينجهر لڳا پيا آهن'.

ڪ

ڪاٻاڙڻ = خراب ڪرڻ، خاص طور زمين ۾ مال چَرا ڪري تہ ان وقت چون.

ڪاٽ = گھر پچي، ڪوٺي چوري ڪرڻ.

ڪاٽائو = کٽي ڪارائيندڙ. مثال: 'ڪاٽائو پُٽ.'

ڪاري ٿيڻ = خار رکڻ، دشمني رکڻ. مثال طور ڪو ماڻھو ڪُتي کي ٻانئو اُلاري ۽ ڪتو ان کي جڏھن بہ ڏسي تہ ڀھڪي، ان وقت چون تہ ڪُتو ھن سان ڪاري ٿيو آھي.

ڪاسارو = اجايو ڪم. جنھن ۾ ھٿ وجھي ڦاسي وججي.

ڪامڙيو = ڪاٺي ڪٽيندڙ.

ڪامَ ڪوسڙو = حاسد، دل جو ڪوڙو.

ڪامَڻ = سڙڻ. ڪرمر ڪامي، پچي. آءٌ ويندي در دوستن جي (شاھ).
ڏاران لڇڻ ڪامڻ پچڻ، ھاڃي ھجڻ جھوريءَ جھڄڻ،
محبوب وٽ ڪا التجا، آھي عبث آھي عبث (گل).

ڪامو = وڏي ڪَڏُ، جنھن مان مٽي ڪوٺي ڪڍيل ھجي.

ڪانئڻ = ساڙڻ. لاڙ وانگر ٿر ۾ بہ گھٽو استعمال ٿئي ٿو:
اڃيون تہ ڪانچون سنڌئين جون ڪانئيان،
مون کي ڪتيرو وٽيو (ٿري لوڪ گيت).

ڪانچڻ = ڪاپڻ آئوٽ (out) ٿيڻ، ڪانچائڻ يعني آئوٽ ڪرڻ.

ڪانڪور ڪرڻ = دٻ ڪڍڻ، گوشمالي ۽ مار ڏيڻ.

ڪانھارَ = مينھن ڪي پنن ۽ ڪنڊ وغيره تي نرميءَ سان ھٿ ڦيرائڻ ۽ ڪنھڻ.

ڪُتِ = ڇھتبياري ڪاني. ڪانيءَ جو اُھو ننڍو ٽڪر جنھن جو ھڪ پاسو ڇھنب وارو ھجي، ڪو ماڻھو وڏي عمر جو ھجي تہ ان لاءِ چون: 'فلاڻو ورھين جي ڪُتَ آھي.'

ڪٿَ ڪٽڻ = جھيڙي جھڙي ڳالھ ڪرڻ.

ڪُتڪو = ڳُٽي.

ڪَروتَ = ننڍي مسجد، جنھن جا نشان رڳو سرن جي ھڪ قطار يا ڊنگرن سان واضح ڪيل ھجن:
ڪُڏيون ۽ ڪروتون، ايءَ پڻ سڳر ٽوڪ (شاھ ڪريم).

ڪُري = ٻُنگ. چوري ٿيل مال جا پئسا وٺي مال موٽائڻ.

ڪُريو = پير، ڪُر (مال جو).

ڪَڙاھ = گھرَ يا واڙيءَ جو دَر (يا جيڪو ڊنگھر لنگھ کي بند ڪري.

ڪِڙڻ = مڙڻ وقت مينھں وغيره جو لٽ ھٽي ٿھي وڃڻ.

کَڙو = ناغو. مينهن وغيره کو وقت (صبح يا شام) نہ مِڙندڙ هجي تہ ان ناغي کي کڙو چون.
کَڦيل = ڪڪ، بيزار.
ککر ۾ کڙو هڻڻ= فِساد اُٿارڻ. جيئن ڏينيوئن جي کَکَر ۾ کڙو هڻبو تہ اُهي اٿندا.
کُکَڻ = حافظي ۾ هرڻ يا کنهن ڳالهہ جا نتيجا ذهن ۾ اچڻ.
کڳا کوهر ۾= چوٽي آهي: 'کَڳا کوهر (کوه) ۾ مريون مهند (اڳ) پيون کنجن'، يعني وقت کا اڳ تياري ڪرڻ.
کَڳي = هڪ قسم جا تکبنديءَ وارا لفظ جيکي چرچائي يا مسخرا خاص طرز ۾ ڳنڪار سميت ڳائيندا آهن. مثال:
ڏاڙهين وارا ڏور ڪريو، جلفن ولرا جهڻي، مڙس کنيو موچڙو، ڏس تہ ڪيئن تي پڻي، پنهنجي ماني کايو، مڙس جي ٿي تکي.
هڻ تہ چورا کڳي، کڳ ....کڳ (هيءَ کڳي ۾ ڳنڪار آهي).
کَڙيو = سامان جي هَڙَ.
کُنڌ کُنڌ = کِل کِل، کُرکو ۾ جهيڙي جهڙي پڻ پڻ.
کَنڌسَو = جهيڙو فتنو (زباني ڳالهين ۾ بہ).
کَنڊ = گهارو.
کُنڊ کٹڻ = وڙهڻ جو بهانو ڳولهڻ ۾ شروعات ڪرڻ.
کُنڊو = دل جو کونو ۾ اونهو جنهن جي دل جي ڪنهن کي خبر نہ پوي.
کَنڊو = جنهن جا ڏند پڳل هجن.
کُڻ = طرف، ڏس (Direction):
اُتر کُڻَ کان کنوَن کنوٽيون،
کنوٽين کيل لاياوي. (احمد ملاح).
کوبلو = کوہو. ننڍي کَڏ.
کُورَو = پني جنهن ۾ سرُون پچائن:
اُديون آريچن لئہ، آءٌ کوريءَ جئن کاٽي (شاه).
کؤنس ڦنائي= کؤنس، هٿ چراند ۾ ڪنهن کي هرو پرو تنگ ڪرڻ.
کيانتو = نياپو پهچائيندڙ:
اڄ پرين جي پار جون، ڏي کيانتا خبرون (گل سومرو).
کُهڻ = ٿڪجڻ: مَين متي سمرا، کُهين سڏ ڪرين (شاه).
کِہ= دز، متي:
کڙيون کہ پُکليون، پگهر سِر پيرن. (شاه).
کيٽو = رسامو، اَبڏي:
کٽرن کيٽا چڏيا، جي مڙيون تي مهس (شاه).

کيپ ڪٽڻ = ڪو ماڻهو اجايو ڪم ڪري ته ٽوڪ طور چون: 'ڪيپ ڪٽي اٿس'.

ڪِيرَ = مبارڪباد:
'گهر تنين جي ڪِيرَ، اَملهه جن اوڀائيا (شاهه).
'سڄڻ گر لائي، ڪيرون ڏينديس جيڏئين' (شاهه).

ڪيڪار = آڌر ڀاءُ ۽ پليڪار. اِن معنيٰ ڪانسواءِ اڪثر چرچي طور بي معنيٰ 'مار ڏيڻ' جيءَ ۾ به ڪم اچي.
مثال: 'مون فلاڻي جي چڱي ڪيڪار ڪئي آهي'.

گ

گاسو = ڇيهو، نقصان.

گانجرو = ڏنڊو. ڪو ڪنهن کي ڌَڪ هڻي ته چون: 'فلاڻي کي به ٽي گانجرا وهائي ڪڍيائين'.

گائون 'مائون'= ٽائڻ، منجهڻ، گوتنات ڪرڻ To hesitate

گڀيتِ = گهر جي نهيل هڪ مٺائي، جنهن ۾ گڙ، لونگ، مريون (ڪارا مرچ) دال چيني ۽ سُنڍ پوي.

گَجگاه = وڏو بيلو يا جهنگ.

گَدي = ڪُپت (راند ۾).

گَرِ = ميراڻ ۽ مٽي جيڪا بدن تان مهٽي لاهجي يا ڪپڙي مان ڌوئڻ سان نڪري.

گرڻ = مانيءَ يا مٽ جي ڪنڊ وارو حصو.

گَرَڻَ = ڪتي جو گير ڪرڻ ۽ ڀڪڻ:
جاڳايس جنبورَ، ڪُتي قريبن جي،
ڀي ڀڪي اُٿيو، گهڏي مَنجهان گورَ،
سَڀ لاٽائين سُورَ، گِري هن غريبَ ٿان.

گِرگِلو = ڊرو، ويڪرو، ڪپڙو جسم جي ماپ کان وڏو هجي ته به گرگلو چون. چوڙي ٻانهن ۾ ويڪري لڳي ته به گرگلي چئبي.

گَر گان = پوڙهي عورت.

گَڦَ = بڪواس.

گُڪو = ماڻهو جيڪو سڌو ٻيهي نه سگهي ۽ ڪُٻو هجي.

گُوپي = گهپي. ٻار جو ڪپڙو.

گُوچاني= کيسو.

گولو = غلام، نوڪر:
سچو اصل ڪان آهي، گولو غلام تنهنجو (سچل)

گيسر = ڪم ۾ دير ڪرڻ.

گيگھ = مِڪر (To pretend).
گيلاٽِي = ليٽارا ڪندو وڃڻ، ڪو ليٽ پيٽ ڪري يا اُپڪپري ڪان هيٺ تي ليٽندو وڃي تہ اُن ليٽڻ کي 'گيلاٽي ڪائڻ' چون.
گينداڙڻ = گِهلڻ، هيڏانهن هوڏانهن ڇڪڻ.
گينگھو = هڪڙو ننڍڙو سرندڙ جيت.
گينوار = بي خيالي. ڌيان نہ ڏيڻ.

ڳ

ڳالھوڙو = ٿوري ڳالھ مان ڪو وڏو معاملو ٿي پوي تہ چون: 'ڳالھ مان ڳالھوڙو ٿي پيو.'
ڳانٽِي = ڪپڙا ڌوئڻ يا مٿو ڌوئڻ وقت عورتون وڏي گنديءَ جي گوڏ ٻڌنديون آهن، جنهن جا بہ ڇيڙا ڇاتيءَ تان آٽي ڪنڌ وٽ ڳنڍ ڏبي آهي ۽ سڄو بدن ٻڪين تائين ڍڪجي ويندو آهي، فقط ٻانهون ۽ پنا کليل رهندا آهن.
ڳٽِ = سانَ کي ڪاٺ ۽ رسي سان ڪنڌ ۾ ٻڌڻ:
'زيريين ٻيڙئين لوه ۾، ڳٽن ڪيس ڳاھ' (شاھ).
ڳَنڻ = مينهن يا ٻڪريءَ مان کير جون سيڙهون هڻڻ.
ڳِرانُ = ڪان
ڳِري = وٽ.
ڳِگَ = ٿڌو، برف جهڙو، ٺري ڳِگَ ٿي پوڻ.
ڳِلو = لولو. جيڪو سوڪ نہ هجي، آلي زمين کي بہ ڳِلي زمين چئبو آهي.
ڳُنڌڻ = لسي، کير، ڇٽي يا ٻوڙ، جيڪو ماني سان ڪائجي. 'ڳِنڌ' بہ چون، 'ڳُنڌي ڪائڻ' يعني ٿورو ٿورو ڳنڌڻ سان ملائي ڪائڻ.
ڳِنهڻ = وٺڻ، خريد ڪرڻ (ڪڇي).
جانينهن ڳِنهندي نانءُ، سا مون جٺن پوندي، مامري (شاھ)
ڳڻ ڳوت = دِل ۾ حساب لڳائڻ، ويچارڻ.
ڳوَڏو = اُن ٻار کي چئبو آهي، جنهن لاءِ سوچجي تہ هاڻي اُهو ننڍڙو ناهي، پر ڳوڏو (وڏو) اچي ٿيو آهي.
ڳھ ڳِنو = زيور.

گھ

گهارِي = سنگت ۾ ويچو.
گهاڙُو = منظور ٿيل ۽ وهندڙ رستو.

گهيڙ = کٽ مست ۽ اٽل ارادي وارو مڙس.
گُهٽَ = ڪنهن ڪم ڪان بچڻ لاءِ ڦيرو ڏيئي لِڪي وڃڻ، درين راند ۾ ٻہ ليڪو ٽپڻ لاءِ جيڪا ڦيري ڏبي آهي، ان کي گُهٽَ چئبو آهي.
هل هنئين سين هوت ڏي، گُهتون گوهيون ڇڏ. (شاه).
گُهمتاري = گُهٽَ يا ڦيرو ڏيئي ڪيڏانهن هليو وڃڻ.
گهٽمَتيو = گهٽن جي صلاح تي هلندڙ، پر متڙيو.
گُهٽو= جيڪو نَکَ مان ڳالهائي.
گهوپاٽو = ڏنبو، جنهن کي هڪ چيڙي تي متو نهيل هجي.
گهُوچو = لوڏو، اوچتو خيال.

ل

لاپڙ چٽو = ڪايار، چٽو ڪندڙ، وقت بي وقت ڪائيندڙ.
لاٺڻ = گهر (چوڻڪيءَ) ۾ بنيادي ۽ وچ وارو ڪاٺ.
لاڪاس = هُن لاءِ
لالانگهري = آسري تي.
لاندارو = مسخرو.
لانئُون = معمولي، سادو، گهٽ قيمت وارو (Inferior).
لَب = لالچ.
لَتاڪو لاهڻ = ڪنهن ڪم مان واندو ٿيڻ.
لُتڪائڻ = ڪُتي جو پڇ لوڏڻ.
لِچَ = ٿورو، اڻ لکو تعلق (A slight link).
لَر لَر = بڪواس، زبان درازي.
لَڙهَڻ = گهوٽڻ، حمام دستي ۾ ڪا سُتي ڦڪي گهوٽڻ.
لَڙهو = وڏي لٺ، جيڪا تازي وڏيل هجي.
لَڙهہ لڳڻ = ڪنهن جي ٻناڪ تي لڳي وڃڻ.
لَڙهو هڻڻ = ڪوڙ ۽ ڪُشو هڻڻ. ڪنهن کي ٺڳڻ لاءِ غلط بيان ڪرڻ.
لکَ = ذرو، ’ لکئي منجهان لِکَ، ذرو ضايع نہ ٿئي- ‘ (شاه).
لَل = ڪرم:
لَندَوري = بدمعاش عورت.
لنگوتاڙي = بدمعاش ۽ بي حيا عورت
لَنگو = ڪمزور، عيب وارو:
’سپريان جي ساٿ، لانئو لنگو ميڙئين‘- (شاه).
’ڏيئي ريچ رانڪ کي، ڪيئين لوڙي تي لل‘ (شاه).
بي معني: ’اهليت‘ جي اٽس. مثال: ’فلاڻي ۾ لل ڪونهي.‘

لوئيو = رولاڪ، بيڪار.
لورو = ڪنهن خواهش جي تڪميل لاءِ رلندڙ.
لوهَ = گُهٽَ. اُبهرائيءَ سان ڦيرا پائڻ، ڪو ماڻهو پئسن خاطر تنگيءَ ۾ هجي تہ چون: 'لوهن ۾ آهي'.
ليلڙاٽ = ليلائڻ.

م

ماترائڻ = پرچائڻ، پار ڪي ضد تان لاهڻ.
ماٺِ ملوڙو = چپ چپات، خاموشي.
ماجِي = شاديءَ ۾ ڪنوار جي طرف جا ماڻهو، 'ڄاجي ماجي ڄڄ مڙي ريجهي آيو راڄ'.
ماڄ = ٽولهہ.
ماچو = گهوڙن جي بيماري، جنهن ۾ گهوڙو هڪ پير کان منڊو ٿي پوندو آهي.
ماديءَ مُنهُون = زالاڻي منهن وارو، جنهن جي منهن ۾ حشمت نہ هجي.
مَار = مينگهواڙ چمڙي ڪي صاف ڪرڻ لاءِ ان کي چوڏن جي پاڻيءَ ۾ وجهي رکندا آهن، مٿان چمڙو ٽنگيل هوندو آهي ۽ هيٺ هڪ ڪونڊي ٺاهيندا آهن. ان کي مار چئبو آهي، اها مار گهر کان پريرو ٺاهبي آهي.
ماڙُهو = ماڻهو.
ماندِ = (مهند)، اڳ.
ماندان = (مهندان)، اڳيان.
ماندوٽون = اڳوٽُو.
'هيءَ جا ڪيئي هاءِ، سا ماندان ايندءِ منهن ۾-' (شاه).
ماندري = همراه، ساٿي. مثال: 'ماندري وارو ڪر، هي بار تہ ڪڻاءِ'
ماندَيون = اڳيون.
مانگڙاتِ = مهانگائي.
ماهبڙ = مينهون ڏاريندڙ. لاڙ ۾ رهندڙ هڪ ذات، جيڪي پاڻ کي منٽرن جي هڪ شاخ (اوڙڪ) سڏائين ٿا.
مائِي = ماتا (Small Pox).
مُتَقِي = لاڙ ۾ هن لفظ کي اصل معنيٰ سان گڏ ٻي معنيٰ بہ آهي، ڪو ماڻهو مسلسل هڪ ڪم ڪندو رهي تہ چون: 'هُو متقي هي ڪم ڪندو رهي ٿو.' يعني نماز وانگر.

مَتير = بهادر، جوڌو جوان.
مَتَڻ = لنگهڻ، بدلائڻ.
مُٺ پيڙڻ = مُٺ بند ڪرڻ:
'مُٺ پيڙيائي پلي، جو اُپتي تہ واءُ-' (شاهہ ڪريم).
مَنگهرو = بدخواهہ (ضد: گهٽگهرو).
مُنيس = ڦاٽيس، مري ويس (زالاڻي ٻولي):
'مُنيس جهل مهار، ڪنيس ڪاهہ م ڪرهو' (شاهہ).
مجيجي = جيڪو ڪنهن جي احوال کان پورو واقف هجي.
چوندا آهن: 'مائٽ مري وڃن، مجيجي نہ مرن'.
مُچو ڏيڻ = ڪانيءَ يا ڏڪي کي هڪ پاسي کان ڇلڻ.
'ڪامون مچيجاهہ، گهٽيون گهرجن اونيا' (شاهہ).
مَرجات = لوڪ لڄ.
مرچ لڳڻ = ڪنهن ڳالهہ تي هرويرو ڪاوڙ لڳڻ.
مرگهيل = بيمار، مرڻ جهڙو.
مروٽڻ = زور سان موڙڻ.
مَرهڻ = معاف ڪرڻ. 'فلاڻي کي خدا مرهي'.
مَڙهو = پوڙهو، ڪمزور. مَڙهہ (مُردي) جهڙو.
مسڪڙو = ظاهر نماڻائي ڏيکاري ۽ خوشامد ڪندڙ، اندر ۾ چالاڪ.
مَسيت = مسجد (اڪثر 'مِسيتِ' بہ چون).
مَڪ = ننڍڙا پيرون.
'مارو وڃن مال سان، ميڙيو آڻين مڪ'- (سانوڻ).
مَڪو مَچڻ = مزو لڳڻ جيئن چڙواڳيءَ سان سيڪجهہ ڪري سگهجي.
مُڪبو = ڍڪ وارو ٿانوُ، خاص طور ڪاٺ جو چٽيل مرتبان.
مَڪ چَڪ = هار سينگار، ڦٽي ڦوڪارو.
مَلٽَڻ = گهر جي ڪم ۾ گيسر ڪرڻ ۽ ڍلهو وقت وڃائڻ.
مَلوائِي = ٽڙي، دڙڪو داٻ.
مَمَڻ = جهيڙو.
مَناڙَڻ = مهڻ 'مناڙين هٿن سين، اکئين ڪين ڏسن-' (شاهہ).
مُندو انڪائڻ = سامهان جواب ڏيڻ ۽ ننڍ وڏائي نہ ڪرڻ.
مَنگلي = ٿلهي چوڙي.
منگوچا ماڻڻ = مزا ڪرڻ خرچ ۾ بي اعتدالي ڪرڻ ۽ پئسو اُڏائڻ.
منڊو = ڍرو. ڪاٺ يا هلڻ ۾ ڍرائي ڏيکاريندڙ.
مُنڍيون پائڻ = ٻنهي هٿن جي آگرين کي پاڻ ۾ پچائي، هٿن کي ڪنڌ پٺيان رکبو تہ ان کي 'منڍيون پائڻ' سڏبو ۽ اِها نياڳ جي نشاني ليکجي.
مَنڻ = ڪپڙن کي ڌوئڻ لاءِ ڪونڊيءَ ۾ يا داٻڙي تي مهڻ.
مَنوتِي = دلجاءِ، اطمينان.
مُنهن اونڌائي = سج لٿي مهل کان ٿورو پوءِ جو وقت.

مُني = مال ٻڌڻ لاءِ وڏو آدم قد ڪلو.
مَوآڙ = ٿلهو متارو ٻلڏو يا ٻيو ڍور، اڪثر چرچي طور ماڻهوءَ کي بہ چون.
مَواسِجَڻ = آپي کان نکري وڃڻ ۽ ڪنهن ۾ اک نہ ٻڌڻ.
موٿو = ڍلو، منجهيل. 'موٿارو' بہ چون.
مورڻ = اُپڙڻ، پيدا ٿيڻ (گاه جو)، پکيءَ جا کنڀ مورڻ.
مورو = مُنهن جو ڪچو، ڪاڏي وقت حجاب ڪندڙ، ڏوراڇو.
شاه ڀٽائي نَڪ جو مورڻ بہ چيو آهي:
وِڍيا تان نہ وڃن، پاٽان موريا منهن ۾.
موڙهاٽ = هرڪر، شوق، جنسي بک.
مولانو = اڏو ڦڏو پگڙ، پٽڪو.
مِهاڳ = مينهون.
مَهندِ = ڏاڳن ۽ مٽين سان ٺهيل ننڍي ڳاني، ڏور کي ڳنڍيون ڏيئي ڦرن لاءِ مهند ٺاهين.

ن

ناڏ = رڙيون، پارِ ڪڍڻ ۽ اوچنگارون ڏيڻ:
'ناريون ناڏ ڪرين، راجا رات رم ڳيو'- (شاه)
ناسَ پتو = نڪ پتو، حيا جو احساس، شرم.
نالَ = مينهن کي 'مان مان' ڪري سڏڻ.
نالتَ = لعنت.
نبار = نج، بنان ملاوت جي.
نُتَرِ = گهٽين پکين يا جيتن وغيره کي ڏسي چئبو آهي. 'ماکوڙين جي نتر' گهٽائيءَ جو مفهوم ادا ٿئي ٿو.
نپُوٽِڻ = ڪنهن شيءِ کي هٿ ۾ جهلي زور ڏيڻ مثال: 'ڪو ٻارڙو تازي ڦِٽل ڪڪڙ جي ٻچي کي هٿ ۾ زور ڏي ۽ نپوڙي.
نِڌانِ = نيٺ، آخر. گراهڪ دوڪاندار سان ريڙه پيڙه ڪندي چوندو آهي: 'ڪلوڙ لٿي، نيٺ نِڌان ڪيترو وٺندين.
نِرَه = مايوسي، نا اُميدي.
نِرجو = نڪ جو ڏاڍو، جٽ ڦٽ سهي ويندڙ، بي شرم.
نَڪ چپ وڍيو= بي حيا، بي لڄو.
نُڪوتَر نڪرڻ= ٻار جو ڪرڻ ۽ ڏنگو ٿيڻ. اڪثر چون: مائٽن جي لاڏ ڪوڏ ٻار جو نڪوتر ڪڍي ڇڏيو آهي.
نوُجڻ = رسي جو ٽڪر، جنهن سان مال کي ونگجي، (ٻيو اُچار: جوجڻ).
نوُڌ = نڪ جو نرجو، ملامت کان بي پرواه.
نُوسِ نُوسِ= ڪتي وانگر سونگهڻ، 'ڪو ماڻهو ڪتي گهٽو ڏسن تہ ان لاءِ ٽوڪ طور چون تہ نوس نوس پيو ڪري.

نِياتِ = ذات پات، قبيلو. نيات مان ان کي ڪڍيو آهي، جنهن تي ڪنهن ريت ميار هوندي آهي.
نيساڪو = ٽنو ساهه ٻار اڪثر اهڙو وڏو ۽ گهرو ساهه ڪڍي جڻڪ ڪنهن شيءِ جي گهر تو ڪري.

و

واتِ رادو = گهڻو ڳالهائڻ وارو- خاص طور وڙهڻ جهڙو ڳالهاءِ ڪرڻ وارو.
واتَ ڦاٽو = پيٽ جو هلڪو- جيڪو بنا سوچ جي ۽ بي ترتيبيءَ سان ڳالهائي يا منجهس ڪو لڄڻ نه هجي.
وات ڪرڻ = بڪ ڪرڻ.
وات وجهڻ = وڙهڻ.
واڇان = چري، بي سمجهه، چوٽي آهي.
واڏانِي = ريس، ٻار کي ريس ڏيارڻ کي 'واڏاني ڏيارڻ' چئبو آهي.
چريون ڏيئي چار، واڇان ورتيسين هڪڙي، تنهن جا کهڙا ٻار، رسو ڪٽي تي ڇپڻا چوندي.
واسرو = فرحت، ٽڏڪار (ضد: گهٽ، رُڳهه).
وائڪائي = ٽڏڪار ۽ واسرو- ڪنهن جي راز جي ڳالهه ظاهر ٿي پوي، جنهن مان سندس شخصيت تي اثر پوي ته چون: 'پت وائڪي ٿي ويس' (To be exposed).
وَٺاپو = حاصلات. 'فلاڻي کي هن ڪم مان کهڙو وٺاپو آهي_ محبت وٺڻ چرين ڪنا....الخ (ڳل).
وَٽ ڪرڻ = موسم جو ميوو پهرين ڪاڻڻ.
'پنهوار کي پڪڙين، وڃي ڪريان وٽ'- (شاهه).
وڌاڻو = شاديءَ جي پٽري، ٿيڻ يا ڄطهر وغيره جي موقعي تي خوشي ڪرڻ، وڄائڻ، ڳيچ ڳارائڻ ۽ ڳڙ وغيره ورهائڻ.
وڏاندرو = وڏو- 'وٺائي وڏاندرا لاچو لڳائينس'.
'وڏاندريون وه سامهيون، جهجهي زور جنبن'- (شاهه).
وڍ ڪري ڪاٽڻ= گهڻو ۽ گهرج کان وڌيڪ ڪاٽڻ.
وڍي = چمڙي جو پٽو، جيڪو ڪتي جي ڪنڌ ۾ ٻڌجي.
وجا = اهليت، طاقت، چاڻ.
وَڇاڻ = بسترو.
وَڇورڻ = ڪپڙو پاڻيءَ ۾ وجهي ڌوئڻ، ٿانءَ پاڻيءَ مان ڪڍڻ خاص طور صابڻ يا ڪا ٻي شيءِ ڪم نه آڻجي، بت تان پاڻي وجهڻ کي 'لڳ وڇورڻ' چون.
وِرچَڻ = ڪڪ ٿي پوڻ- جيڪو ڪڪ نه ٿئي، ان کي 'اورچ' چئبو:
'سنياري کي سڄڻين، ورچي تان نه ويو'. (شاهه)
وَرِنائِڻ = ٻڌي وٺڻ (۽ جواب ڏيڻ)، تدارڪ ڪرڻ:
'راڄا رتولن ۾، ورنائي وائي-' (شاهه).

وَرَندي = جواب (سوال جو).

وَڙڪَڻ = گهمڻ، پسار ۽ چهل قدمي ڪرڻ.

وستو = دير سان.

وِسلَڻ = خراب ٿي وڃڻ خاص طور ماني سوڪ نہ ٿئي. ۽ آڌي ڦڌي ٿي سِلجي وڃي.

وِسهَڻ = اعتبار ڪرڻ.

وَڪ = زهر.

وَلاڙ = ٻوڙ ٻڪ:
'توڙي ولاڙون ڪرئين، توڙي هلين وڪ'- (شاه).

وِلل = وقل، بيماريءَ ۾ اجايو ڳالهائڻ.

وَناڻ = ساز (سُرندو، نڙ وغيره).

وَناهہ = ونواه.

وَنڪَ = رنگ، ظاهري روپ:
وڪر هٽي ونڪ، ڪنجي ڪارو ٿيو. (شاه).

ووءِ ووءِ = هاءِ هاءِ.
'ووءِ ووءِ ڪندي وتہ مچڻ ووءِ وسارئين'- (شاه).

وِهہ = زهر
'وٽيون وهہ گاڏڙيون، پري ڪوه نہ پئين'- (شاه)
'عاشق زهر پياڪ، وه پسيو وهسن گهٽو'- (شاه).

وهائڻ = گذارڻ، رات جاڳي گذارڻ، روئندي رات وهائڻ.

وِهسڻ = خوش ٿيڻ (ڏسو: وه).

وَهڪڻ = مينهن وغيره جو ڪير گهڻجي وڃڻ.

وَهڪو = پنهنجي زور ويهي سگهندڙ ٻار.

وَهلو = جلدي. 'وهلو وڃائين ويو، ڪري غم گذار'- (شاه).

وِينڪڻ = گهٽا مڃر ڪائڻ تہ چئجي. مثال: رات مونکي مڇرن وينڪي، ڇڏيو.

وِيئَري = ننڍو ۽ ڪچو ڪوه.

ھ

هارياڙ = سڀ هاري. مثال: 'سڀئي هارياڙ اچي گڏ ٿي'

هار ياڙ = ياچوڪڻ، بد اخلاق، لانگ چوٽي ۽ ٻاهر پيري عورت.

هامشڪا = همت ڏيارڻ، تنبيه ڪرڻ، وڙهڻ، زور پري ڪو ڪم پورو ڪرائڻ.

هٿن تي پاڻي وجهڻ = ڏاڍي مار ڏيڻ.

هٿوراڙيون ڏيڻ = اونده ۾ ڪا شيءِ ڳولهڻ لاءِ هٿ هيڏانهن هوڏانهن وڌائڻ.

هُج رکڻ = اُميد رکڻ.

هڏڪوئي = هڏڪي Hiccup .

هُرڻ = حافظي ۾ ڪجهہ ياد رهڻ.

هَرين هَرين = آهستي آهستي.
هَڙبا ڏاڪڻ = لچي ۽ وڏ واتي عورت.
هُڙڪڻ = تپ ۾ ڏڪڻ ۽ ڪنجهڻ.
هڪ = اَڄ - پيتم ٿي پرين سان، هڏ نه پڳيم هڪَ - (سچل).
هَڪَ تَڪَ = پورو ۽ تير بهدف (علاج).
هَڪَ ڏَڙو = يڪو، مسلسل، بخار جيڪو هڪجهڙو بيٺو هجي ۽ لهي نه.
هُڪڻ = حسد ۽ رشڪ وچان ڪجهه چوڻ.
هَڪيو = تيار، موجود- 'هَڪيو موجود هجڻ'.
هُل = گوڙ.
هَلان = حملو:
'چو هٽي هر هر هلان ڪيو، تيغ اکڙين جا تِکا-' (حامد).
هَلَٽ = سيڪجهه، سامان، ڏنڊو وغيره.
هل چتي تيڻ = اجايو ڪم ڪرڻ واري لاءِ چون: 'هلَ چتي ٿي آهيس'- 'اڏوهي کائڻ' ۽ 'ڏکهي وجڻ' به هم معني آهن.
هُلڻ = مشهور ٿي وڃڻ.
هَنبس = هنبوچي، گوڙ شور، ناز نخرو ۽ پڏڻ.
هُندون = ٺونٺيون هڻڻ، اشاري سان ڪنهن کي اُيارڻ.
هنياچو = تليءَ (Spleen) جو وڌي پوڻ.
هَنيون لاهڻ = مايوس ٿيڻ.
هَوانو = پروگرام- 'اڄ فلاڻي جي اچڻ جو هوانو آهي'.
هو روالو = رِلوُ- هڪ قبيلو، جيڪو اڪثر وهٽ پاڙي تي ڏيئي پنهنجو گذران ڪندو آهي.
هُوڙائي = تڪڙ- 'ڪر ڪمندن ڪٺيو، هارايو هُوڙن'-(شاه).
هوڙيو هوڙيو = اِهو اِهو ڪرڻ، ڪنهن چرئي يا ڏوهاريءَ پٺيان اِهو اِهو ڪري پوڻ، ڪڇيءَ ۾ 'هوريو' چئبو آهي، ممڪن آهي 'هوريو' مان 'هوڙيو' ٿيو هجي.
هَئودِ = وڏي ڪُڏ.
هؤل = خوف. دل هؤل ٿيڻ يعني دل ۾ وهم ٿيڻ.
هيرَڻ = هيرائڻ. 'اَڻ هيريا مَ هير متان هرنئي
هَيو = هَچارو.
هيريا م ڦير، متان وڙهنئي' (پهاڪو).

ي

يَنبل = وڏو گرهه ڪٽڻ.

ضميمو

1. لوهارڪو ڏنڊو

لوهار پنهنجي ڪم ۾ جيڪي اوزار استعمال ڪن ٿا، تن مان اهم هي آهن:

اَنبورِي، اَنگڙو، پائوڻڻ، پَروٽي، ڪوُرو، ڏمڻ، چانپڻ، چيٽي، رَواتَ، ميک سُنڌاٽي، سانڌاڻِ، سِراڻ، سِگرو، سُمبو، وڏاڻ (يا گهڻ) هَٿوڙو، ڪاپٽي، ڪَڪرٽي.

لوهار جيڪي شيون تيار ڪن ٿا، سي هي آهن:

اَلياڻ، پاڪي، پيرَ ڪڙيون، پوُنر ڪڙيون، ڏاٽٽو، ڦارَ، چاقُو، چمٽا، چنگ، چوُنبي، چِلا، زبانا، مَلُ، نالَ لسي، لغام، سَنگهُرون، سُهڙيوُن، سُئا، وارٽي، ڪات، ڪاتيون، ڪوڏار، ڪهاڙيون.

2. مينهن تي پيل نالا

مينهن تي پاڳيا نالا رکن ٿا. انهن جا ٻه ضرور ڪي سبب آهن، مختصر جائزو هي آهي:

1. اوسر- ڪنهن ماڻهوءَ جو هٿ ڪٽي ۽ ان سان اُسري مِڙي.
2. ٻولاهِي- رنگ گجر ۽ پيشانيءَ تي وڏو اڇو ٽڪو.
3. پيالِي- ٻين جي گاه تي وجي پوي. (اهڙا نالا ٻيا ٻه آهن، مثال: لُوسَ، ڳِره، گهوڙيالي).
4. گِجَرَ- گجر پوري رنگ جي.
5. گوشِي- چِدن سِڱن واري.
6. ڏٻِي- ڏٻن سِڱن واري.
7. چالَ- رنگ جي ڪاري ۽ نراڙ تي اڇو ٽڪو.
8. ماٽڪي- اکين جا تارا اڇا ۽ شيري.
9. مليران- چاڳ ۽ پيار سان پيل نالو. (اهڙا پيار جا نالا تمام گهڻا آهن، مثال: مدن، لَلورَ ۽ مور).
10. موڏِي- سڱن جو عيب.
11. مصرِي- مٺي کير واري (هي ٻه پيار جو نالو آهي).
12. سَرِڳ- مڙڻ جي سٺي، جنهن ۾ ڪٽر پٽو بلڪل نہ هجي.
13. هالي- هڪڙو ونگو ۽ هڪڙو درست سِڱ.
14. ڪارڙِي- ڪاري.
15. ڪِڙم- نرڙ تي ننڍو اڇو ٽِڪو.
16. ڪُنڍِيَ- ڪنڍا سِڱ.

4- مينهن جا ڪي مرض ۽ انهن جا نالا

1. آسَ- وِيامڻ کان پوءِ ٻول ٻاهر نڪري ايندو آهي.
2. پَرپَ- پيٽ ۾ تڪليف ٿيندي آهي.
3. ٽَڪا- نڙيءَ ۾ ڳِند نڪرندي آهي. چِٽڻ لاءِ ڏنبي ڏٻا آهن.
4. ٿَڌِي- ماتا آهي. جنهن ۾ ڍور جو بچڻ مشڪل آهي.

5. ڦڪريو- ٽٽڻ جو مرض آهي.
6. ڄامَ لڙو- ٻِبرَ ۾ رت ايندو آهي.
7. ڇرڪ لڙو- مينهن کي ڦيري ڏيندي.
8. سَماڙو- پيرن تي اثر پوندو آهي ۽ وات ۾ ڇپي پوندو آهي.
9. ڪارو واه- ڳاه ۾ ڪارو واه نالي هڪ مڪڙي هوندي آهي. مينهن ڳاه سان گڏ ان کي کائي ويندي آهي. لا علاج آهي. مينهن مري ويندي آهي.

5- ڪير ولوڙڻ

مالوند ماڻهو ڪير ولوڙڻ لاءِ گهر جي هڪ مناسب هنڌ تي ننگهه جهڙي ننڍي کڏ کوٽيندا آهن، جنهن کي 'اُنڻ' چئبو آهي. ماٽي اُن ۾ بلڪل اڌ تائين ويهي ويندي آهي، ٻيا چند ساز سامان هي آهن:

1. نُهرو- هڪ ڪاٺ جيڪو اُنڻ جي ٻئي طرف کوڙبو آهي.
2. مَنڌي- ماٽيءَ ۾ وجهي ڪير ولوڙڻ لاءِ ڦيرجي ٿي.
3. نيٽو- چمڙي جو وٽيل ٽڪر، جنهن جا ٻئي ڇيڙا هٿن ۾ وٺي ڪير ولوڙجي. جيڪو منڌيءَ جي وچ ۾ ورآڪيل هوندو آهي.
4. ڳنيون- نيٽي جي ڇيرن ۾ ورآڪيل ٻه ڪاٺ جون ڇپڙيون.
5. سُنگهرو- نُهري ۾ ماٽي جي ڳرڻ جي برابريءَ سان ٻڌجي ۽ منڌي جي ڇيلهه ۾ ٻيو وراڪو هجيس. چمڙي جو نهيل ٿيندو آهي.
6. ڪَشو- چمڙي جو ڪشو نهري، جي ڪنڌ ۽ منڌيءَ جي ڪنڌ ۾ وراڪيل هوندو آهي. منڌيءَ ۾ ڪڙيءَ وسيلي پيل هوندو آهي.

ڪجهي محاورو

باب پنجون

ڪڇ: تاريخي پس منظر

نالو: ڪڇ رياست رڻ ۽ هاڻي هڪ ضلعي جي حيثيت سان موجود آهي. ملڪ جي ورهاڱي کان اڳ ڪڇ تي راءُ حڪومت ڪندو هو. ڪڇ جو اصل نالو اپيرديس/ اهيرديس يا آسرديس هو (1). پيرو مل ڪڇ جي معنيٰ ڪنارو لکي آهي (2). ڪڇ لفظ کي سنسڪرت بنياد جو سڏيو اٿس. محمد سومار شيخ ۽ ڊاڪٽر جيٺو لالواڻي ڪڇ کي سنڌ جو حصو سڏين ٿا (3). هڪڙو خيال هي آهي ته ڪڇ جو نقشو ڪڇونءَ جهڙو آهي، اُن ڪري اِهو نالو پيو هجي! اهو نظريو اعتبار جوڳو نه آهي. 1960ع کان سنڌ- ڪڇ جي هن سرحد تي پاڪ- ڀارت ڪشا ڪشي ۽ سرگرمي ٿي. عبدالله چنه جي سربراهيءَ ۾ ڪميشن ويٺي اُن ڪَڇ/ ماپ/ Measurement جو نالو رکيو. محمد سومار شيخ کان اُردوءَ ۾ هڪ مضمون لکايو ويو هو، اُن ۾ پاڪستان جي موقف جي حمايت هئي. اُهو مضمون مون ڏٺو هو پر جڏهن محمد سومار شيخ جا قلمي ڪتابَ ”لاڙ ميوزيم“ ۾ آندا ويا ته اُهو مضمون هٿ نه آيو.

بهرحال ڪڇ جي رڻ جي وچ ۾ هئڻ ڪري سنڌ ۽ ڪڇ نه رڳو جدا رهيا ۽ هاڻي بالترتيب پاڪستان ۽ ڀارت ۾ اچي ويا، پر زبان جي ڪري هڪ آهن. ٻن لساني محاورن (dialects) کانسواءِ ٻي ڪا جدائي نه آهي.

طبعي بيهڪ: ڊاڪٽر جيٺي ڪڇ جي طبعي بيهڪ هن ريت بيان ڪئي آهي:

ڪڇ، سوراشٽر ۽ سنڌ پرديش (صوبي) جي وچ ۾ ڪَرڪ ريکا تي قائم ٿيل، ڀارت جي نقشي ۾ اُتر طرف 22 ڊگهائي ڦاڪ ۾، ۽ اوڀر طرف 68 کان 72 ڊگهائي ڦاڪن جي وچ ۾ سمنڊ ۽ بيابان جي ايراضي آهي (4). رڻ ڪڇ، سنڌ ۽ ڪڇ جي وچ ۾ هڪ عجيب دوري قائم ڪئي آهي. ملڪ جي ورهاڱي کان اڳ هيءَ دوري ڳٽمپ ۾ ئي نه هئي. سرحد قائم ٿيل نه هئي ۽ اچ وڃ جاري هئي. اُها خاص طور مزوريءَ ۽ لاباري لاءِ هئي. ٻيو سبب حاجي پير جو ميلو هو جنهن لاءِ سنڌ جا ماڻهو، (خاص طور ڪراچيءَ ۽ ٻين ويجهن شهرن جا) سنڌ کان ڪڇ ويندا هئا.

حدن بابت تازي ۾ تازي تحرير ڊاڪٽر جيٺي لالواڻيءَ جي آهي. هُو لکي ٿو ته ڪڇ جي ڏکڻ ۽ ڪڇ جي نار، اولهه ۾ عربي سمنڊ ۽ اُتر- اوڀر طرف رڻ آهي. ڪڇ گجرات جو وڏي ۾ وڏو ضلعو آهي. هن جي جملي ايراضي سورهن هزار ڇهه سؤ اٺ (16608) چورس ميل يعني 45612 چورس ڪلوميٽر آهي. ڪڇ جي لنبائي 160 ميل يعني 264 ڪلوميٽر ۽

ويڪر 25 کان 70 ميل يعني 112 ڪلوميٽر آهي، جنهن ۾ 26139 چورس ڪلوميٽر بيابان رڻ آهي. ڪڇ جو سامونڊي ڪنارو لکپت کان مانڊوي، عربي سمنڊ ۽ مانڊوي کان شڪارپور تائين ڪڇ جي نار 352 ڪلوميٽر آهي. ڪڇ جي اوپر ۾ ڪڇ جو ننڍو رڻ آهي، جنهن جي ٻئي طرف اُتر گجرات جو علائقو شروع ٿئي ٿو. اُتر جي وشال رڻ کان پوءِ پاڙيسري ملڪ سنڌ جو ڪجهه حصو شروع ٿئي ٿو (5)“.

انهيءَ تفصيل جي روشنيءَ مان اها ڳالهه پڌري آهي ته ڪڇ سنڌ (لاڙ) جي ڏکڻ ۾ آهي. لاڙ ۾ ڏکڻ طرف کي به ’ڪاڇيل‘ چوندا آهن. گفتگو ۾ هينيان جملا وڏيڪ پُر معنيٰ آهن:

1. هُو ڪاڇيل پيو وڃي.
2. هُو ڪاڇيلان پيو اچي.
3. ڪاڇي واءُ لڳو آهي.
4. ڪاڇي مينهن پيو اچي.

حاڪميت: هن لحاظ کان قديم ڪڇ جي تاريخ گهڻي چِٽي نه آهي. هتي جيڪي اپير/ اهير رهندا هئا، اُنهن جا ڪي راڄواڙا جدا جدا خطن تي حاڪم ۽ اثر وارا رهيا. اُن کان پوءِ آرين جو اثر وڌيو. اسلامي لشڪر جي اچڻ ڪري هي خطو به محمد بن قاسم جي حاڪميت هيٺ رهيو اُن کان پوءِ مقامي سردارن جاڙيجن ۽ سمن جي حاڪميت رهي (6).

سنڌ ۽ ڪڇ جي لاڳاپن کي ڏسجي ته سنڌ جو واپار ميسو-پوٽيميا سان قائم هو پر لوٿل جو واپار به ميسو پوٽيميا سان هلندڙ هو (7). لوٿل ۾ سامونڊي بندر به لڌو آهي، جنهن جو ڪردار هن واپار ۾ اهم هو. هن سلسلي ۾ پٽي لوڪن جو به اهم ڪردار آهي (8). سنڌ جي سياسي تاريخ ۽ ثقافتي ورثي جو ڪڇ سان لاڳيتو تعلق رهندو اچي. انهن ۾ ڌرمي ۽ مذهبي مقامات جي گهڻي اهميت آهي. هن سلسلي ۾ سڌيرن جو ٿُل ۽ ٻيا ٻڌڪا آستان اچي وڃن ٿا (9).

سنڌ جي سومرن ۽ سمن جو ڪڇ سان گهرو لاڳاپو رهندو اچي. سنڌ جا سومرا حاڪم ڪڇي نسل جا هئا. سومرن کان پوءِ سمن جو لاڙ ۽ ڪڇ تي اثر ۽ تسلط رهيو. اُهي سمات/ سمراٽ طور مشهور آهن (10). جيڪڏهن مجموعي جائزو وٺندي ڪنهن نتيجي تي پهچجي ته ائين چئبو ته ڪڇ تي سنڌ جو تاريخي، سياسي، ثقافتي ۽ معاشرتي اثر آهي.

اهڙي اثر جو ذڪر ڊاڪٽر جينو لالواڻي ڪري ٿو. هُو چوي ٿو ته ڪڇ ٻاهران لڏي آيلن جو ديس آهي (11). اِهو داستان جاتي- وار به ڏکو آهي. ڪن ڏاتن ۾ ڳوٺن جا نالا به اچي وڃن ٿا. ڪڇ جو ڪوٽ، سنڌ جو ڪنڌ ڪوٽ، ڪڇ جو ٻيلو ته سنڌ جو دربيلو (۽ لس ٻيلو)، گور واڙي

گهوڙا باري، ٻولاري- ٻولهاڙي، ڪوٽڙي- ڪوٽڙي ۽ شڪارپور- شڪارپور ساڳيا ڳوٺ ۽ شهر آهن (12).

سنڌونديءَ جي وهڪرن جو به ڪڇ سان لاڳاپو آهي. ڪڇ ۽ ڪنيات جون نارون ڳنڍيل هيون. ڊاڪٽر لالواڻي رام سنگهه راٺوڙ جي گجراتي ڪتاب "ڪڇ نو سنسڪرتي درشن" (1990ع) جي حوالي سان لکي ٿو ته عيسوي سن کان به هزار سال اڳ ڪڇ جي نار ۽ ڪڇ جو رڻ سخت زمين جي صورت ۾ هئا. سرس وتي نديءَ جو هيٺيون وهڪرو ڪڇ ۽ ڪنيات جي رڻ مان ٿيندو سمنڊ ۾ چوڙ ڪندو هو (13). "اِن کان سواءِ ٻين دريائن ۽ الله بند جو احوال به ملي ٿو جنهن سان ڪڇ جو پاڻي روڪجي ويو. گجراتي ڪتابن ۾ سنڌو نديءَ جي ڪڇ جي رڻ مان وهڻ جو به ذڪر آيو آهي.

ڪڇ جي اُترئين پاسي ٻنيءَ نالي هڪ وڏو چراگاهه آهي. جاگرافيءَ ۾ هن علائقي کي چراگاهه وارا ميدان سڏيو ويو آهي (14). اُن ۾ چاليهه ڳوٺ آهن جتي فقط گاهه ٿئي ٿو جو مال جي چاري لاءِ مخصوص آهي ۽ ٻي زراعت جي اجازت نه آهي. 2005ع ۾ اُتان احمد آباد آيل اديب ڪلاڌر ۽ ٻين مون سان اِها ڳالهه ڪئي. ٻنيءَ کي لالواڻي دنيا جو وڏي ۾ وڏو چراگاهه سڏي ٿو، جنهن ۾ چاليهه ڳوٺ آهن. ڪڇ تي مختلف وقتن ۾ مختلف حاڪمن ۽ گهراڻن حڪومت ڪئي آهي. مسلم راڄ جي لحاظ کا محمد بن قاسم ڪڇ تي قبضو ڪيو ۽ پوءِ سنڌ جي اثر هيٺ ڪنهن نه ڪنهن حد تائين رهندي آئي. راجا (راءُ) جي حڪومت رهي جنهن کان ورهاڱي بعد ڀارت سرڪار ڪڇ جي حڪومت هٿ ڪئي ۽ اُن کي گجرات صوبي جو هڪ ضلعو بنائي ڇڏيو.

ڪڇ، گجرات جو هڪ وڏو ضلعو آهي. اُن جو صدر مقام شروع کان ڀُڄ آهي. آمد و رفت ۽ لاڳاپن جي ڪري ڀُڄ ۽ بدين جاڙا شهر سمجهڻ کپن. ٻنهي شهرن ۽ قريبي ايراضين جا ثقافتي لاڳاپا بيمثال رهيا آهن. انهن لاڳاپن جو هڪڙو سبب هي آهي ته نڪر، مينگهواڙ توڙي مسلمان ڪڇ ۽ لاڙ ۾ آباد آهن. ورهاڱي کان اڳ اچ وڃ گهٽي هئي. شاديون مراديون به هتان جي ماڻهن جون ڪڇين سان ٿينديون رهيون آهن. اُنهن ۾ بدين جي معزز شخصيت پير عالي شاه جيلانيءَ جي شادي نمايان آهي. پير صاحب جي مامي موليڏني جي نياڻيءَ سان اُها شادي ٿي. تصديق نه ٿي سگهي آهي پر اندازو آهي ته پير صاحب جي جڃ ڪڇ رڻ مان بيل گاڏين ۽ اٺن تي ويئي. اُن کان سواءِ به عام ماڻهن، مالوندن توڙي عالمن ۽ طالب علمن جي ڀُڄ ۽ بدين جي وچ ۾ اچ وڃ جاري رهندي آئي، جيڪا لاڙ جي شهرن ۽ ڳوٺن تائين وسيع رهي ۽ ڪڇ ۾ ڀُڄ، ابڙاسي، نکتراڻي ۽ ٻين تعلقن

تائين رهي. ڪڇ ۾ جتن ۽ ٻين سنڌي مسلمانن جا ڳوٺ آهن. شاه عبداللطيف جي وفات کان پوءِ تمر فقير سالن جا سال ڪڇ ۾ رهيو. ڪڇ ۾ شاه جي رسالي جو ڀرپور شوق ذوق رهيو. هن سلسلي ۾ جتن فقيرن وٽ رسالي جي قلمي نسخي جو ڏس به مليو ٿو. ڇو جو زبان هڪ آهي، اِن پهلوءَ جو ذڪر ايندڙ باب ۾ ايندو.

ٻُج جي ويجهو حاجي پير جو ميلو سنڌ جي ماڻهن لاءِ خاص ڪشش جو سبب رهيو آهي. 45- 1946ع جي سالن دؤران اِهي نظارا مون به ڏٺا ته ڪراچي- ڪوٽڙيءَ کان ريل بدين پهچندي هئي ته مسافر بيل گاڏين ۾ اُتن ذريعي بدين کان وايا لنواري، ڪڍڻ، پهڊمي، رحمڪي بازار ۽ رڻ ڪڇ مان ڀڄ روانا ٿيندا هئا. هن وقت جي پاڪ- ڀارت سرحد جي حد بنديءَ کان اڳ وچ رڻ ۾ اڌ- پنڌ (midway) تي ڪريم شاهي ۾ ڊاٻو ٿيندو هو ۽ ڪو درويش اُت پاڻيءَ جون ناديون رکي ويٺو هو جيڪو مسافر پيئندا هئا. هن وقت رڻ جي صورتحال ڪهڙي آهي اُن جي معلومات نه آهي. مٿيون ڳالهيون مون ماڻهن کان ٻڌيون آهن. هن سلسلي ۾ راوي اسان جي ڳوٺ جا ميگهواڙ ۽ ڪنيار آهن. اُنهن ۾ الهه رکيو ڪنيار نمايان رهيو. هن مون کي حاجي پير جي ميلي جون ڳالهيون ٻڌايون. ميگهواڙن ۽ ڪنيارن جون ڪڇ مان شاديون مراديون ٿينديون هيون. رڻ جو مفاصلو اندازاً سؤ ميل آهي. بدين لڳ ابو شيخا ڳوٺ ۾ اسان جا هاري سومرا آباد آهن. اهي ڪڇ جا آهن ۽ ڪڇي ڳالهائين ٿا. اُنهن ۾ ڪمدار عمر سومرو ٻلن ڊڳن جو شوقين هو ۽ سندس چوڻ موجب هو ٻلن ڊڳن واري گاڏيءَ تي ڏينهن هڪ ڀڄ پهچندو هو.

لاڙ ۾ روزگار خاطر ڪڇ جا ماڻهو ايندا هئا. خاص طور ڪاتڻي ۽ لاباري تي ايندا هئا. اُهي مستقل طور به رهي پوندا هئا. ڪڇي ٽڙيل پکڙيل به آهن ۽ بدين ۾ سندن آبادي ”ڪڇي پاڙي“ جي نالي سان آهي. اُن ۾ ٻيا ماڻهو به رهن ٿا. ڪڇين جا اٽڪل 200 گهر آهن. اُنهن ۾ ٻين ذاتين سان گڏ، حجام، اُڏيجا، راهمان، پڏالا ۽ شيخ نشانبر آهن. هن وقت هن پاڙي کان سواءِ اڪثر ڪڇي شهر جي ٻين پاڙن ۾ گڏجي مسجي ويا آهن ۽ زبان جي لحاظ کان به سنڌين جهڙا ئي آهن. ڪراچي، حيدرآباد ۽ ٻين شهرن ۾ به ڪڇي رهن ٿا. آخر ۾ هڪ مثال آءٌ پنهنجي خاندان مان ڏيان ٿو. منهنجي ماٽيجي ماءُ به ڪڇي خاندان مان هئي. سندس والد علي محمد ڀهرين اسان جي ڳوٺ (پير فتح شاه) ۾ اچي ويٺو هو. گهڻو پوءِ سندس پٽ لڌي اچي بدين شهر ۾ ويٺا. اُنهن جو اولاد هن وقت بلاول پارڪ جي ويجهو ۽ اتفاق ڪالونيءَ ۾ رهي ٿو. ٻوليءَ جي لحاظ کان اُهي نيٺ لاڙ واري ٻولي ڳالهائين ٿا.

حوالا

1 شيخ، محمد سومار، ڪڇين جا قول، سنڌي ادبي بورڊ، ٻيو ڇاپو 2006 ع، ص 11.

نوٽ: سنڌي ادبي بورڊ جي ادارتي حاشيي ۾ (ص 11) محمد سومار شيخ جي هن تحرير کي غلط سڏيندي لکيو ويو آهي تہ محمد سومار شيخ کان ڀُل ٿي آهي. اهير قوم ضلعي قنبر ۾ رهي ٿي! وضاحت لاءِ عرض آهي تہ محمد سومار اِن کان انڪار ڪونہ ڪيو آهي. اپير يا اهير، ڪڇ، ٿر ۽ لاڙ جي هڪ مشهور قوم آهي، اُتر ۾ بہ ٿي سگهي ٿي.

2 آڏواڻي، ڀيرومل مهر چند. سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، سنڌي ادبي بورڊ، 1956ع. ص 151

3 ڪڇين جا قول، ص 11 ۽ ڊاڪٽر ڄيٺو لالواڻي. ٻنيءَ جا سنڌي لوڪ گيت، احمد آباد 2002ع. ص 14

4 ڄيٺو لالواڻي ص 14.

5 لالواڻي، ڄيٺو (ڊاڪٽر) ٻنيءَ جا سنڌي لوڪ گيت اسٽيج پبليڪيشن احمد آباد 2002، ص 33.

6 ڪڇين جا قول- ص 13

7 شيخ، محمد سومار. ڪڇ جو رڻ، سنڌي ادبي بورڊ 2006، ص 17.

8 ايضاً—ص 18

9 ايضاً—ص 18

10 ايضاً—ص 21

11 ٻنيءَ جا سنڌي لوڪ گيت- ص 35

12 ايضاً- ص 36

13 ايضاً. ص 37 ۽ پڻ ڏسو "گجرات نا اتهاسڪ ليکو- ڀاڱو ٻيو، ص ص 121 ۽ 122

14 ايضاً- ص 40

15 ايضاً- ص 40

باب ڇهون

ڪَڇي ماڻهو/ سنڌي ماڻهو

ڪڇيءَ جو سنڌيءَ سان لاڳاپو گهرو آهي. وچ ۾ رڻ هجڻ جي باوجود ڪڇي ٻولي سنڌي ئي آهي/ سنڌيءَ جو محاورو آهي. ڊاڪٽر ڄيٺي لالواڻيءَ لکيو آهي ته ”ٻولين جي ويجهڙائيءَ جو مکيه ڪارڻ آهي هڪ ئي ڪٽنب جي ٻولي هجڻ ۽ ٻيو ٻولين جي گهڻي وقت تائين هڪ ٻئي سان واسطيداري سنڌي ۽ ڪڇي ٻولين جي پيٽ ڪرڻ سان ڄاڻ پوي ٿي ته ٻنهي ٻولين ۾ تمام گهڻي ويجهڙائي آهي. ڪڇيءَ کي سنڌيءَ جي ماسي به سڏيو ويندو آهي. ڪڇي ۽ سنڌيءَ جي آوازي سرشتي، گرامري سرشتي ۽ شبداوليءَ ۾ تمام گهڻي ويجهڙائي آهي“.(1)

ڊاڪٽر لالواڻي ڪڇيءَ کي سنڌيءَ جي ماسي چو ٿو سڏي اُن لاءِ تاريخي طور ڪوبه ثبوت ڪونهي. اٽڪل ٽيهه سال اڳ (شايد) هيري شيوڪاڻيءَ ٻنهي (ڪڇي ۽ سنڌي) کي ڀينرون سڏيو هو. مون اُن ڳالهه جو جواب روزانه هلال پاڪستان ۾ هي ڏنو هو ته ڏيءَ نه ته ڀيڻ ئي آهي ته به آهي ته اسان جي. سنڌ جي هڪ مزاح نگار ٽوڪ ڪندي لکيو هو ته سنڌي، گجراتي ۽ ڪڇيءَ کي به پنهنجي زبان جا محاورا سڏين ٿا. مذاح پنهنجي جاءِ تي آهي، پر هي هڪ سنجيدو موضوع آهي. سنڌين ڪڏهن به گجراتيءَ کي پنهنجو محاورو نه سڏيو آهي. هيءَ مڃيل حقيقت آهي ته ڪڇي سنڌيءَ جو ئي هڪ محاورو آهي. ڪڇيءَ تي لپيءَ ۽ ٻوليءَ جي لحاظ کان گجراتيءَ جو اثر آهي، پر اُن جو بنيادي ڍانچو سنڌيءَ وارو آهي. هن سلسلي ۾ ثقافتي پهلوءَ جو گهڻو تذڪرو ڊاڪٽر ڄيٺي لالواڻيءَ ڪيو آهي. هن ڪي ڳالهيون بحث جوڳيون به ڪيون آهن، پر اُنهن جو سڌو واسطو محاوري سان نه آهي. مثال طور ”اڄ به سنڌ جا سما پاڻ کي عربن جو ونش (نسل) سڏائيندا آهن (2). ائين ڪونهي، البت سومرن جي عرب يا راجپوت نسل بابت بحث هليو. اُهي به حقيقت ۾ راجپوت نسل آهن. ڪڇ جي محاوري بابت سڀ ليکڪ متفق آهن ته اُهو سنڌيءَ جو ئي هڪ روپ آهي. ڊاڪٽر لالواڻي جا هيٺيان رمارڪ به اهڙي پٽ پرائي ڪن ٿا. ”ڪڇ، سنڌ جي ڏکڻ طرف جاگرافيائي لحاظ کان اڄ به سنڌ جو هڪ ننڍو حصو آهي. جيڪو رڻ پٽ جي ڪري سنڌ کان ڌار ٿي پيو آهي (ص 14). “- هڪ حقيقت اها به آهي ته ڪڇي سنڌي ٻوليءَ جي اپ – ڀاشا آهي (ص 33) – وغيره.

لنگسٽڪ سروي آف انڊيا جي حوالي سان ڊاڪٽر لالواڻي لکي ٿو ته ”ڪڇيءَ جا به جدا جدا روپ آهن: مول ڪڇي ۽ ڪايستي ڪڇيءَ ۾

راجسٿاني ۽ گجراتيءَ جي ملاوت آهي. مول ڪڇيءَ جا هي روپ آهن:

بنيءَ جي ڪڇي، واڳڙجيءَ جي ڪڇي ۽ مانڊوي جي ڪڇي (3). مول ڪڇيءَ جي تقسيم ڊاڪٽر ستيش روهڙا جي آهي. اِهائي سنڌي جي پيڙ/ ڏيءَ هجڻ يا نہ هجڻ بابت بحث هلندڙ آهي. لپيءَ جي مد نظر ڪڇ ۾ ڪڇي عربي- سنڌيءَ ۾ ورلي لکجي ٿي. گجراتيءَ جي تسلط سبب اُها گجراتي لپيءَ ۾ لکجي ٿي. البت ڪي ليکڪ عربي- سنڌيءَ ۾ لکن ٿا. اُنهن ۾ سنڌي بہ آهن تہ ڪڇي بہ. اُنهن جا ڪتاب ۽ ليک خاص طور احمد آباد ۾ ڇپجن ٿا. بنيءَ جي ليکڪ ڪلاڌر مُتوا پنهنجو ڪتاب "رڻ جا رنگ" (ناول) مون کي احمد آباد ۾ ڏنو. اُهو احمد آباد جو ڇپيل آهي. اُن کي ڪڇ جو پهريون سنڌي اديب سڏيو ويو آهي. اُن کان سواءِ گوبند خوشحالاڻيءَ جا ناول بہ احمد آباد ۾ ڇپيا آهن. هُو لڏي ويل سنڌي آهي. ڪلاڌر اصل بنيءَ جو آهي. جتي سنڌي زبان قومي زبان وانگر آهي ۽ شاه عبداللطيف توڙي ٻين جي گهڻي اهميت آهي. بنيءَ توڙي سڄي ڪڇ ۾ سنڌي ۽ سنڌيءَ جو ڪڇي محاورو مروج آهي. سنڌيءَ ۾ لکڻ پڙهڻ جو سلسلو بہ جاري آهي. آديپور ۾ انڊين انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي بہ قائم آهي.

ڪڇي محاورو، سنڌيءَ جي لاڙي محاوري جي ڏاکڻين پاڙيسريءَ طور موجود آهي ۽ ٻيو پاڙيسري محاورو ٿر جو آهي. انهن ٽنهي محاورن جو پاڻ ۾ گهاٽو لاڳاپو ۽ اثر آهي. ايراضيون ويجهيون رهيون آهن ۽ روزگار خاطر ٿر ۽ ڪڇ جي ماڻهن جو لاڙ ڏانهن اچڻ معمول هو. لاڙ ۾ ڪيترا خاندان مستقل طور رهي پيا. محمد سومار شيخ هڪ ٻئي جي علائقن ڏانهن جيڪا مستقل اچ- وڃ رهي تنهن جو جائزو وٺندي ڪن اهم ماڻهن جو بيان ڪيو آهي. هُن جي ڪتاب "ڪڇين جا قول" ۾ اُنهن ڪڇي ۽ سنڌي ماڻهن جو ذڪر آهي. اُتان حوالن سان تذڪرو ڪجي ٿو.

"روضة الحسنات" جو ليکڪ محمد اسماعيل کٽي ڪيترائي ڀيرا سنڌ آيو. سڄي سنڌ جو سير ڪيائين. هن جي سفرن جو هڪ سبب بزرگن بابت معلومات حاصل ڪرڻ هو (4). مشهور ليکڪ ۽ عالم مخدوم عبدالله نرئي وارو بہ سنڌ ۽ ڪڇ ۾ هڪ مضبوط رابطو هو.

مخدوم عبدالله گهڻو وقت نرئي (ڪڇ) ۾ رهيو. هن جا ڪتاب 'ڪنزالعبرت'، 'قمرالمنير' سنڌ ۾ موجود آهن. ڪي ڇپيا بہ آهن. اٿين ميان صاحب آرڪاڻي بہ مريدن سان ملاقات لاءِ سنڌ ايندو هو. انهن ماڻهن جي سنڌ ۾ اچڻ جا ڪي نہ ڪي سبب بہ هئا. مثال طور حاجي هارون مباغ ڪتاب ڇپائڻ لاءِ ايندو هو. سندس اڪثر ڪتاب ڪراچيءَ ۾ ڇپيا. مشهور عالم مولوي عبدالرحيم ٻچمي (ڪڇ کي ٻچم بہ چوندا آن.

هنديءَ ۾ پڇم اولهہ کي ۽ پورب اوڀر کي چوندا آهن) تبليغ خاطر سنڌ ايندو هو. لاڙ ۽ ٿر ۾ سندس مناظرا مشهور آهن. هن پير پرستيءَ خلاف علمي ۽ عملي جدوجهد ڪئي. مشهور شاعر قُل ڪوراڙ ۽ سندس پاڻٺيو ولي محمد بہ لاڙ ۽ ٿر ڏانهن اڪثر ايندا هئا. اهڙي طرح ڪڇ جي اهم ماڻهن مان الهڏنو شاه، گل محمد، حاجي شاه آرڪاٽي، احمد سومرو، عثمان نهڙيو اهم آهن. منهنجي سانيہ ۾ سيد علي شاه گوهري، ايندو هو ۽ بدين توڙي ٽنڊي محمد خان ۾ ماڻهن سان ملندو هو. محمد سومار شيخ ۽ مون سان هن جون ملاقاتون 1956ع کان وٺي ٿينديون هيون. سادو سودو ماڻهو هو. شاه عبدالقادر جيلانيءَ جي سلسلي جي بزرگن بابت سندس ڪي ڪتاب ڇپيل هئا ۽ ٻين لاءِ مواد گڏ پيو ڪندو هو (5).

مولوي علي محمد دوستي اصل ڪڇ جو هو. بدين ۾ اچي رهيو. 47- 1948ع ۾ راقم الحروف قرآن شريف وٽس پڙهيو. دوستي، اتحاد ۽ انسانيت جو پرچار ڪرڻ خاطر اهڙا پوسٽر تيار ڪري ورهائيندو هو. اُن ڪري ڪيس ماڻهو 'دوستي' نالي سان سڏيندا هئا. 1995ع ۾ آءٌ بدين ۾ ساڻس مليس. سندس نظر ڪمزور ٿي چڪي هئي. مون سندس هٿ پنهنجن هٿن ۾ ورتا ۽ پڇيم: "سائين سڃاڻو" هڪ پل ۾ منهنجو نالو ورتائين.

محمد سومار شيخ اُنهن سنڌي شاعرن جو بہ ذڪر ڪيو آهي، جن جو ڪڇ اچڻ وڃڻ ٿيندو هو. اُنهن ۾ شاه عبداللطيف جو نالو سر فهرست آهي. اُن کان پوءِ خليفو تمر فقير ڪڇ ۾ وڃي رهيو. رسالي جا ڪيترا عاشق ڪڇ ۾ ٿيا. قلمي رسالا لکيا ويا.

محمد شاه جيلاني، پير بخش فاروقي، پنجتني پيجارو بہ ڪڇ تان ڦيرا پيا ڪندا هئا. منو شاه سيراٽيءَ وارو بہ ڪڇ جو هو ۽ لاڙ ۾ اچي رهيو. هُن وٽ شاه جي رسالي جو هڪ قلمي نسخو هو. جو پوءِ پير صاحب عالي شاه جيلانيءَ جي هٿان ڊاڪٽر دائود پوٽي کي تحقيق لاءِ ڏياريو ويو. مون ۽ محمد سومار بہ هن قلمي نسخي تان مدد ورتي. منو شاه سان ملاقاتون بہ ٿيون. عام ماڻهو تہ عام جام پيا سنڌ کان ڪڇ ويندا هئا. پير صاحب عالي شاه جا ناناڻا ۽ ڏاڏاڻا بہ ڪڇ جا هئا. اُتاهين مامي پير موليڏني جي گهران سندن شادي ٿي. اُن جو احوال پير صاحب پنهنجي آتم ڪهاڻي "منهنجي ماضيءَ جا چند ورق" ۾ ڏنو آهي (6). اُن کان سواءِ ڪڇ ۽ لاڙ جو رابطو جن بزرگن ذريعي رهيو اُنهن ۾ حڪيم محمد صديق سومرو هڪ اعليٰ انسان هو. هڪ ڀيري اسان پاڻرن سان جيپ ۾ هو تہ ور ڪاٽيندي جيپ مان ڪري پيو ۽ ٽپ ڏيئي اُٿي آيو ۽ منهن ۾ گهنج بہ نہ پيس. ياءُ عبدالمجيد کي چيائين: خير آهي.

حوالا

1. بنيءِ جا- سنڌي لوڪ گيت- ص 33
2. ايضاً – ص 25
3. ايضاً – ص ص 33- 34
4. محمد سومار شيخ. ڪچين جا قول، سنڌي ادبي بورڊ 2006،
5. هن احوال جو ڪجهه حصو محمد سومار شيخ جي ڪتاب "ڪچين جا قول" ص ص 28- 31 تان ورتل آهي.
6. ڪچين جا قول، ص ص 32- 37.

ڪڇيءَ جا نمونا

ڪيترن ئي ڪڇي اديبن، سنڌي زبان ۾ شعر ۽ مڪمل ڪتاب لکيا آهن. ڪي لوڪ شاعر ۽ سگهڙ به ٿيا آهن. اُنهن ۾ پاڳو پان ۽ سُمنگ چارڻ جا نالا مشهور آهن. خاص طور ويهين صديءَ جي اديبن ۽ شاعرن جا نالا لاڳاپو رکندڙ ڪتابن ۾ اچن ٿا. محمد سومار شيخ پنهنجي ڪتاب "ڪڇين جا قول" ۾ هيٺين اديبن جي مختصر سوانح ۽ ادبي ڪم جو ذڪر ڪيو آهي: اسحاق ڪڇي، عبدالرحمٰن ٽيبو مڏئي وارو، خليفو محمد يوسف سائل، احمد سمون، پير غوث محمد شاهه، ابراهيم جت، منٺار شاهه، باقر شاهه ناڙاپي وارو ، رتن بائي، سونل بائي، ميران بائي، ابراهيم حجام، اَٽندو مينگهواڙ، واگهو، الهڏنو مُتوو، عمر منڊرو، ملوڪ ڪوڙ، علي ذوالفقار شاهه، رب رکيو جت، سيد جلال شاهه، قل ڪوراڙ، ولي محمد ڪوراڙ، ميان صاحب آرڪاٽي، احمد لوهار، منگهو چارڻ، عبدالله•شاهه، جميل ڪانائي، ابو لنگهو، رڻمل ٻاروٽ، عمر لوهار، حيدر شاهه موڪائي، قاضي ابراهيم، سيد قاسم شاهه، حاجي حسن سهتو، حاجي هارون صباغ، عبدالرزاق ڪٽي، الهڏنو پچمي، عبدالرحيم پچمي، مولوي حاجي احمد جت ۽ سيد علي شاهه گوهري.

هن ۾ پير غوث محمد ۽ قل ڪوراڙ وڏا شاعر آهن. جن جي ڪلام جا مجموعا موجود آهن. سيد علي شاهه گوهري جو ادبي ڪم نهايت وزنائتو آهي. هن سان ملاقات بابت محمد سومار شيخ هي دلچسپ باب لکيو آهي. هُو لکي ٿو:- "سن 1952ع جي ڳالهه آهي، جڏهن گوهري صاحب سان ملاقات ٿي ۽ پوءِ سالن تائين ملندو رهيو (1)". اُن ڪان پوءِ هن جي ڳوٺ گوهر شريف جو ذڪر ڪيو اٿس. گوهري صاحب 1882ع ۾ پيج ويجهو ڄائو ۽ 1965ع ۾ ٽنڊي محمد خان ۾ وفات ڪيائين. سندس هيٺيان ڪتاب لکيل آهن: اذڪار قلندري، ڪرامت نامو، گلزار غوثيه، گلشن غوثيه ۽ روضة السادات، جي ٽنڊي محمد خان واري دور ۾ ڇپيا. اُن ڪانسواءِ ڪي قلمي ڪتاب شايد ڇپجڻ ڪان رهجي ويا. هي غوثيه پيرن ۽ درگاهن جو ديوانو هو، جن بابت مواد گڏ ڪرڻ لاءِ هن ڪڇ سميت سنڌ ۽ پنجاب جا پنڌ ڪيا.

اڪثر ڪتاب سنڌي بيت ۽ نظم جي ٻين هيئتن ۽ صنفن ۾ لکيائين. شعرن جو نمونو هي آهي:-

گوهر گام اعليٰ، جت ظاهر پير جلال،
فائق قاتل توب ڪي، ٻڌي ڪيو ڪال،
منجهان نوڙيءَ مس ٿيو اهڙو ڏين احوال،

ستر سؤ ڇهاسي، سورنهن لکيو سال،
سيد سٽي سوال، راضي رکيو راءِ کي.

بدر ڪامل چنڊ چوڏهين جو، بهاءُالدين پير،
ٻيا حضرات سڀ چؤگرد، جيئن تارن چوان.

گوهري صاحب وانگر اڄ ڪلهه جي ڪڇ جا شاعر ۽ اديب پنهنجا ڪتاب احمد آباد مان خاص طور ڇپائين ٿا. انهن ۾ ڪَلاڌر مُتوا (ٻنيءَ جو) ۽ گوبند خوشحالاڻيءَ جا ڪتاب احمد آباد مان ڇپجن ٿا. گوبند جا ڪيترائي ناول ڇپيا آهن.

2 ادبي سطح تي ڪڇيءَ جو نمونو جناب محمد عثمان ڏيپلائيءَ جي تحريرن ۾ ملي ٿو. سندس هڪ ناٽڪ واپيڙو (وهابي) مان هڪ اقتباس هي آهي، جنهن ۾ ڪڇيءَ (۽ ٿريءَ) جو استعمال ٿيل آهي. پهريون نظارو ڳچ جي هڪ مسجد جو آهي:

مياڻجي: (ڪنگهڪار ڪري) ٻنڊ جا مسلمان ڀائرو! تي مرشيد سڳورين جا معتقدو! آن ڪي چوئان، اڄوڪي ڏين. الله سائين ڪين سڳورو آئي. ڪُري لاءِ ته اين ڏين حجهرت ڀاتشا پير رحمة الله ٻنڊ جهي مولا پاڪ سين واصل ٿيا هُوئا. حجهرت جهو قدم مڙني ولين سڳورين تي آئي. تنهنڪري جيڪي ماڙُو ڪين پڻ مرشد جا مريد آئينِ سي حقيقت ۾ ڀاتشا پير جا مريد آئين. ڀاتشا پير جهون ڪرامتون ني موججا تان هجارين لکين آئينِ. پَڻ اُنين منجا هيڪڙو موججو ايڙو آئي جين منجا گهڻي هدايت ٿئي تِي.

او اِي، تان ڀاتشا پير جو هيڪڙو مريد وفات ڪري ويو. جين ٻاٽي ماڙُو اُن ڪي قبر ۾ رکي ني وريا، تڏين منڪر ۽ نڪير پڻ آويا. اُن ڪنان پڇئون؛ ”توجهو رب ڪيڙو آئي؟ ني تو جهو نبي ڪيڙو آئي؟ ني توجهو دين ڪيڙو آئي؟“

تان اُن جباب ڏنو؛ ”ٻاوا مون ڪي تان نڪا آئي ڪبر رب جهي، نڪا نبي جهي، نڪا ڏين جهي. آءٌ تان هيڪڙي ڀاتشا پير ڪي سڃاڻان.جيبو پڻ ڪي نه —“ تڏين ملڪ سڳورا ويا الله سائين وٽ، ني اُن ڪي سمورو احوال سڻائون. الله سائين حڪم ڪيو ته وڃي هيور جو هيور دوجڪ منجه وجوس“.

ملڪ سڳورا آويا مُرڏي وٽ- جيڙو اندر گِڙيا تان حجهرت ڀاتشا پير پڻ منجِ وينو هو، سو ٻني ڪي زلي ني ڏسي گوڏين اين ڏي وِي ريو. تڏين اُنين واٽڙو ٿي پڇيو: ”اي سائين! اسان ڪي ڪُري لاَ ڏسيو آئيني؟“- چي آن مونجهي مريد ڪي هجاب ڪرڻ آويا آئيو. سو هاڻ ٻيرين تان آءٌ آن ڪي پُرڙيان. ٻو جي مون ڪنان پڇي ويا ته ٻلين ٻيا هجاب ڪريجا.“

ملڪين سگهورين مڙي جور لڳايا، تڏهن عاجرود تي پڇئون: "يلا سائين! اسان کي ڪهڙو قول ڏيندئين؟" پاڻ فرمائين: "جهڙي آئين مون کي لکي ڏيو تان هاڻ ڪڏهن مريد کي هجاب نہ ڪندا، تان آءٌ آن کي ڇڏيندس، نتان ايڙو تان ڪندس، جو آن جي پشتَ منجا لڄتَ هلي ويندي. نين ڏوَجڪ منجا ڏيشت!"

ملاڪين چيو: "پڻ سائين! هيوَر هنن مس ني قلم ني ڪاڳج ڪيان آويا"- تان پاتشاه پير پنڊ جي ڪيڇي منجا مس ني قلم ني ڪاڳج سب ڪڍي....

حافظ سليمان: (وچ ۾ ڳالهہ ڪپي) اڙي پليت! خدا جي گهر ۾ ڪوه تو ڪُوڙ ڪريين! (2)

ڪڇين ۾ سنڌين جا هڪ ٻئي سان چرچا ۾ جملن جي ڏي- وٺ بہ مشهور آهي. اُن جو مطلب هڪٻئي جي طور طريقن، ٻالن، ٻوليءَ تي ٽوڪون ڪرڻ آهي. اهڙي ٽوڪبازي اڪثر هوٽلن، بازارن ۽ دوڪانن تي ٿيندي هئي. اڪثر اُن ٽوڪبازيءَ ۾ گٿا ۽ نامناسب لفظ ڪم ايندا هئا ۽ ٻئي کي بي سمجهہ ظاهر ڪرڻ مقصود هوندو هو. لفظ "ڏر" جو عام استعمال ٿيندو هو جنهن جو جو مطلب "بيوقوف" ورتو ويندو هو. مثال: "اي آئين سندي ڏر ڪُرو تا ٻجو "سنڌي چوندا:" اي آئين ڪڇي ڏر چا ٿا ڄاڻو."

هن هيٺ کي بدل ۾ ڪِي پنهنجي طرفان جملا لکجن ٿا:

- اي آن سنڌئين جا نان ڪُرو- ڳُل
  ني ڦل! پان واري پيڻ .... ٻدي
  تان هينسي هينسي .... وجي!
- اي آئين ڪڇيڙا بصر کي
  چئو ڏونگري ۽ ڙال کي چئو ٻائڙي!
- آئين سندي ڏر ڪُرو تا ٻجو! آن
  کي تان چاءِ ڪڍڻ پڻ نتي آئي.
  اسان ڪڇين آن کي سيکاري.
- اي آئين ڪڇيڙا! ڪاٽي ۾ لاباري لاءِ سنڌ ۾ اچو ۽ ٻونگيون اڏي ويهو! آن کي گهر اَڏڻ جي بہ اٽڪل ناهي!
- اي ٻاوا! مزور ماڙو آهيون. مند تي وري ڪڇ وڃڻو پئي تو.
- اي ڪڇي ڏر! آئين ڏيءَ ۾ پيڻ کي گار ڏئي ڪَيو ٿا!
- اي ٻاوا! جبان تي بہ اکر چڙي وڃين تا- گار لڳي تہ نتي وِجي!
- اي آنجو پڙو سنو پهرواس ڪونهي!
- اي ٻا! آن جي ڪانچين ڪنان پڙو ڦُٽرو ريو. ري ڳُنا جو بوش ڪري لا ڪرئين تو؟

اِن هوندي بہ موجوده صورت حال هيءَ آهي جو سنڌ (خاص طور لاڙ ۽ ٿر) ۾ ڪڇي ماڻهو ٻوليءَ جي لحاظ کان گڏجي مسجي ويا آهن ۽ گهر ۾ پنهنجو ڪڇي محاورو قائم رکيو اچن. زبانن جا هي محاورا هڪ حقيقت آهن ۽ انهن جو علمي مقام مجيل آهي. اِن ۾ بہ ڪو شڪ ڪونهي تہ سنڌي هڪ وسيع زبان آهي ۽ موجوده سنڌ جي سرحد پار، سنڌي موجود آهي ۽ سندس محاورا بہ نشانبر آهن. ڪڇي اُنهن ۾ اِن ڪري بہ اهم آهي جو سنڌ جي ڏاکڻين سرحد ۽ ڪڇ جي وچ ۾ رڻ موجود آهي. جي قديم وقت ۾ رڻ بدران آباديون هونديون تہ اُن جي امڪان کي رد ڪري نٿو سگهجي.

حوالا

1. شيخ، محمد سومار. ڪڇين جا قولَ، سنڌي ادبي بورڊ 2006ع، ص 305
2. ڏيپلائي، محمد عثمان. ناٽڪ، سنڌالاجي، 1985ع ص ص 103، 104 ۽ 105.

باب اٺون

ڪڇي محاوري جون خصوصيتون

پيرو مل مهرچند آڏواڻي، پهريون عالم هو، جنهن پنهنجي ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" ۾ مختلف محاورن جو ذڪر ڪندي ڪڇيءَ جو بہ ذڪر ڪيو. ڪڇيءَ جي مختلف پهلوئن جو بيان ڪندي هُن ڄاڻايو تہ:

1. لفظن جي پڇاڙيءَ واري اعراب ڪڍيو ڇڏين. اُن جو مطلب ٿيو پنجَ بدران پنج، ڪَڻَ بدران ڪڻ چون.
2. اِ (زير) جو اُچار ڪرڻ جي عادت اٿن. اِن جو مطلب ٿيو وَڄ بدران وِڄ، چون (پر فعلن ڪي ڇڏي ڪن لفظن ۾ زير بجاءِ زبر ڏين، جئن پڻ بدران پَڻ چون.
3. اُچار ڪي سُسائين- جئن ڏنائين بدران ڏنئين چون. اهڙي طرح ڏنائون ڪي ڏنئون چون ۽ ڪيائون ڪي ڪئون چون.
4. لوسرڳائي (un-aspiration) عام آهي. ڪنهن، تنهن، جنهن، جڏهن، تڏهن، ڪڏهن بدران ڪين، تين، جين، جڏين، تڏين ۽ ڪڏين اُچار ڪن. اسمن ۾ بہ اوسرڳائي عام آهي. مثلاً: گر (گهر)، گوڙو (گهوڙو) بَت (ڀَت) بت (ڀِت) ۽ با (ڀاءُ) وغيره.
5. اِتان ڪان اِٿان، جتان ڪي جِيان چون.
- اَدا اِٿائين، ڪو ويو ساٿ سڄڻ جو. (شاه)
- جِئان ڏنائين، پير مبارڪ (شاه)

6 ڪرڻ بدران ڪيڻ چون.

7 عام طور واحد مان جمع ۾ اين پڇاڙي ملائين. جئن ماڻهوءَ جو ماڙئين، جانور جو جانورين، گهر جو گهرين ۽ ڀاءُ جو ڀارين جمع ڪن.

8 ڄا ڪي ڪُرو چون.

9 ضميرن ۾ بہ اوسرڳائي عام آهي: جئن اوهان بدران آن ۽ اوهان جو بدران آنجو چون.

10 آءٌ ماريو آهيان بدران ماراڻو چون. رسيو بدران رساڻو چون: رسالي ۾ بہ آهي: جا منزل جي ماري سان قادر ڪيچ رساڻئين- (1).

اُن ڪان پوءِ ڪاڪي پيرومل ڪڇيءَ تي گجراتي ۽ راجستانيءَ جي اثر ۽ ڪن علحدن لفظن جو ذڪر ڪيو آهي. ڪيترا ڪڇي شاعر آهن جن جو ڪلام موجود آهي اهڙو ڪلام محمد سومار شيخ پنهنجي ڪتاب ڪڇين جا قول ۾ ڏنو آهي. پيرومل هڪڙو ئي بيت ڏنو آهي –

ميا يري مال، اُجي اُچارا ڪيا،
نہ جاڻان ٻي ڳالهہ، ڪيهر هليو ڪڇ ڏي.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي مقالي ۾ ڪڇ ۽ ڪڇي محاوري جو ذڪر ڪندي ڪڇ جي شاعرن مان مئين ملوڪ، منثار ۽ ميان صاحب آرڪاٽيءَ جون ڪافيون درج ڪري اُنهن ۾ آيل ڪڇي لفظن جو حوالو ڏنو آهي. اِن ۾ ڪو شڪ ڪونهي تہ ڪڇي محاوري ۽ لاڙي محاوري ۾ ٿورو ئي فرق آهي. لفظن جون فهرستون ٺاهجن تہ اُهي طويل ٿي سگهن ٿيون. ڊاڪٽر بلوچ جي ذڪر ڪيل مقالي ۾ بہ هڪ فهرست آهي. اُها هوبهو هيءَ آهي:

وررياري =	وڏف	ريگٿا =	واگڻ
ڪرئي =	گهر	ڏونگري =	بصر
ڏيلو =	اوطاق	گيسوڙي =	توري
ڦاريو =	پٽڪو	جوڙو =	جُتي
پڳرڪو =	جتي	پوتارو =	پوتي، گوڏ
پراٿو =	بانس جي لٺ،	ويان =	وهاڻ
چيٽي =	سُٿڻ	گاگرو =	پڙو
تنير =	ميها	ڦڳڻ =	ڦڳڻ
گهلڪي =	توري	ڳنپڻ =	ڳنهڻ، وٺڻ
سيلري =	ڪماند	ٻائڙي =	زال
متو =	ٻلو	ڪاڳڙو =	ڪانگ
هولو =	ڳيرو	ڦڙڪو =	پٽڪو
سوڙو =	طوطو		
اَساڏ =	آڪاڙ	آما =	انب
سيراڻ =	ساوڻ	پڳ =	پير
ڪاوو =	ٻَت	وانگي=	ٻهر، ماٿهو
گڏو =	رينڪڙو= ڏاند گاڏي	سنيوڙڻ =	سنيرڻ
ٻاٿو =	سيد	گڍ =	قلعو
سيڻ =	سِرڻ پڪي	سومار =	سومر
ڪُرو =	چا		
ڪُلا =	چا لاءِ	ساڳ =	ڪوبہ ٻوڙ
ڪماڙ =	در	چيڙ =	گدرو
ڍينگلو =	پئسو	ڪاٺ چيڙ = گدرو	پپيهو، ڪاٺ
جهمڻ =	ڪائڻ	ونجهہ =	بانس جي لٺ
ڳٿا =	گراهہ	چوپٽ =	طوطو

باٺي =	پيڻ	آفيڻ =	آفيم
		ڇڻيڇ =	چنچر
ناهري =	ناهري مهينو (لاڙ- نهاري)	گوڙو =	گهوڙو (مونث- گوڙي)
ويلو =	وهلو، جلد	ميڙي =	ماڙي
ويساخ =	ويساک	ججو =	جهجو
جڻس =	جنس		
آرتار =	آرتوار	جِيا =	جلدي
گڏوڙو =	گڏه	سڪر =	کنڊ
پاريلو =	پاڙيهل (لاڙ- پاڙيل)	آوڻ =	اچڻ
ڪاٺو =	ڪاڏو	تج =	دالچيني
جهرڪلي =	جهرڪي		
لسڻ =	ٿوم (2).		

ڪي جملا بہ انوکا آهن. 'هُو ايندو' بدران چون: هُو اچيندو. ڪڏهن ويندو ڪي وينو چون تہ ڪڏهن وڃيندو چون.

اهڙي طرح سنڌيءَ کان مختلف لفظ ۽ علحده نوعيت جا جملا ڪڇي محاوري کي سنڌ جي معياري محاوري کان جدا ڪري بيٺا آهن.

حوالا

1. آڏواڻي، ڀيرو مل مهر چند. سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، سنڌي ادبي بورڊ، 1956ع ص ص 150- 151 152
2. بلوچ، نبي بخش خان (ڊاڪٽر)
مقالو: "سنڌي ٻوليءَ جون سرحدون ۽ اُن جو ڪڇي محاورو"
3. مهراڻ جون موجون، پاڪستان پبليڪيشن ڪراچي، 1956ع ص ص 236 کان 240.

ماخذ

ڪڇ ۾ اُتان جي ماڻهن ۽ زبان بابت ڪئين ڪتابن ۽ مقالن ۾ لکيو ويو آهي. اُنهن ۾ هينيان ڪتاب، زير نظر ڪتاب جي تياريءَ لاءِ مطالعي هيٺ رهيا. انهن جي باري ۾ معيار بابت بنيادي معلومات هيٺ ڏجي ٿي.

سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ: ڀيرو مل مهر چند آڏواڻي پنهنجي هن ڪتاب ۾ پهريون ڀيرو سنڌي زبان جي ڪڇي محاوري بابت معلومات ڏني. هي ڪتاب سنڌي ٻولي جي تاريخ بابت بنيادي معلومات به فراهم ڪري ٿو ۽ مختصر طور مختلف محاورن بابت به ڄاڻ ڏي ٿو. ڪڇي يا ڪڇڪيءَ بابت ٻن صفحن کان ٿورو وڌيڪ مواد شامل ڪيل آهي. منهنجي اڳيان هن ڪتاب جو 1956ع وارو ڇاپو آهي.

ڊاڪٽر بلوچ جو ڪڇيءَ بابت مقالو:

سنڌي ٻوليءَ جون سرحدون ۽ اُن جو ڪڇي محاورو

نئين زندگيءَ ۾ ڇپيو ۽ اُن کي مجموعي مهراڻ جون موجون ۾ شامل ڪيو ويو. هن ۾ ڊاڪٽر صاحب محاوري سان گڏ ڪن شاعرن جو به تذڪرو ڪيو آهي. هي هڪ معلوماتي مقالو آهي.

ڪڇين جا قول: هي ماستر محمد سومار شيخ جو لکيل آهي، جو هُن ڪافي اڳاٿو سنڌي ادبي بورڊ جي حوالي ڪيو هو؛ پر 1977ع ۾ پهريون ڀيرو ڇپيو ۽ اُن جو ٻيو ڇاپو 2006ع ۾ شايع ٿيو. هن ڪتاب ۾ ڪڇ جي مختصر تاريخ، ڪڇي محاوري ۽ ڪن ڪڇي شاعرن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. مواد ڪافي آهي پر ڪيترن هنڌن تي سن سال نه ڏنل آهي. هن ڪتاب ۾ آنديل پوءِ وارن ليکڪن کي بنا حوالي جي نقل ڪيو ويو آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي: هي ڪتاب ڊاڪٽر غلام علي الانا جو لکيل آهي ۽ 1979ع ۾ سنڌالاجيءَ شايع ڪيو. هن ۾ به ڪڇ جي تاريخ، ڪڇ ۽ سنڌ جي ناتن، علم ادب ۽ ڪڇي محاوري بابت لکيو ويو آهي.

ٻنيءَ جا سنڌي لوڪ گيت: هيءَ هڪ پي ايڇ. ڊي ٿيسز آهي ۽ ڪتابي صورت ۾ 2002ع ۾ دهليءَ مان ڇپي. ليکڪ ڄيني لعلواڻي 1993ع ۾ بمبئي (هاڻ ممبئي) يونيورسٽيءَ مان ڊگري حاصل ڪئي. ٻني ڪڇ جو هڪ ڄاتل سڃاتل علائقو آهي. هن ڪتاب ۾ ڪڇ جي تاريخ، تهذيب، ٻنيءَ جي معلومات ۽ لوڪ گيتن بابت لکيو ويو آهي. گيتن ۾ ڪيترا سنڌ جا لوڪ گيت به شامل ڪيل آهن.

ڪڇ جو رڻ: هي ڪتاب ماستر محمد سومار شيخ 1966ع ۾ مڪمل ڪري سنڌي ادبي بورڊ کي ڏنو ۽ 2006ع ۾ شايع ٿيو آهي. انديشو ۽ اندازو آهي تہ هن ڪتاب ۾ ”ڪڇين جا قول“ جو مواد ڇپجڻ کان اڳ ڪن ليکڪن نقل ڪري ورتو آهي. هن ڪتاب ۾ ڪڇ ۽ سنڌ جي تاريخ ۽ ڪن شاعرن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. محمد سومار شيخ، هنن ڪتابن کان سواءِ ڪڇ جي شاعرن بابت ٻيا ڪتاب بہ لکيا جيڪي سندس وارثن وٽان وٺي لاڙ ميوزيم ۾ آندا ويا آهن، اُنهن ۾ هي ڪتاب بہ آهن:

- ڪڇ جا ڪي سنڌي شاعر
- ڪڇ جا اولياءَ شاعر
- ڪڇ جا شاعر ۽ سنڌ
- ديوان ڦُل ڪوراڙ

آخري ڪتاب کي ڇڏي باقي مواد سندس ٺي مٿي ذڪر ڪيل ٻن ڪتابن ۾ بہ اچي ويو آهي.

خاص طور هنن ڪتابن مان مدد وٺي موجوده ڪتاب لکيو ويو آهي.

■ مادري زبان طور زبان هڪ وسيع جهان آهي. ڳالهائڻ وارا اُن جا محافظ آهن. اُهي غيرشعوري طور ڇڻ زبان کي ترقي ڏيارڻ ۾ مصروف آهن. عالم ۽ اسڪالر شعوري طور زبان جي وسعت ۽ باريڪين کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. اسان جا لکڻ وارا ٻوليءَ جي قدامت، تاريخ، ترقيءَ ۽ جوڙجڪ تي ڪنهن نہ ڪنهن حد تائين سوچيندا آيا آهن. ڪن ٿورن ٻوليءَ جي تاريخ ۽ ارتقا تي لکيو آهي. سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد بابت ڀيرومل مهر چند، گريئرسن جي پيش ڪيل نظرئي موجب ڳالهہ ڪئي ۽ ٻيا نظريا پوءِ آيا. جن ڀيرومل جي هن ڳالهہ سان اختلاف ڏيکاريو. مون پنهنجن ڪتابن ۾ سنسڪرت زبان ڏانهن وري توجهہ ڏيڻ جي ڳالهہ بہ ڪئي آهي ۽ ٻين موضوعن سان گڏ محاورن (Dialects) بابت بہ چند بنيادي ڳالهيون بيان ڪيون آهن.

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

■ هن ڪتاب جي عنوان ۾ انگريزيءَ جي لفظ Dialect جي متبادل طور لفظ "محاورو" آندو ويو آهي، جيڪو اردوءَ جي اثر ۾ پهاڪي واري معنيٰ ۾ بہ استعمال ٿيندو آهي. ڀيرومل مهرچند آڏوانيءَ "اپڀاشا" لفظ استعمال ڪيو آهي، جڏهن تہ ٻين عالمن مان ڪن ان کي "ننڍي ٻولي" تہ ڪن "ٻولي" (جيئن "ٿري ٻولي") تہ ڪن وري ان کي "لهجو" سڏيو آهي، جيڪو وري Accent جي معنيٰ ۾ بہ استعمال ٿئي ٿو. گهڻي وقت کان ان ڏس ۾ بحث هلندڙ آهي تہ آخر Dialect ۽ Accent ۾ فرق ڪيئن ڪجي، يا "ٻارهين ڪوهين ٻولي ٻي" واري فرق کي ڇا چئجي؟ اسان وٽ ڪي شيون غلط العام صحيح جي طور تي رائج رهيون آهن. انهن جي لاءِ عالمن کي ويهي سوچڻو پوندو ۽ اهڙن ڪيترن لفظن ۽ اصطلاحن بابت فيصلو ڪرڻو پوندو.

ڊاڪٽر فهميده حسين